

Farlige forbindelser

Skillingsviser om naturkatastrofer i det tidligmoderne Norge¹

Siv Gøril Brandtzæg

Naturkatastrofen rammer, og den medfører sjokk og sorg over tapte menneskeliv og materielle skader. Fra en fiskebåt knust til pinneved på et stormvasket svaberg, til rykende bygninger i en nedbrent by; fra et nedsunket krater der leirskredet har gått, til en oversvømt åker hvor flommen har tatt folk og fe: i et værhardt land som Norge har folk til alle tider måttet tåle å leve i elementenes vold. Men fra katastrofens sørgelige åsteder stiger det opp en mollstemt sang, med enkle rim og på en kjent melodi. Kanskje har sangen gitt rom for gråt, kanskje har den tilbudt mening i kaoset, for dem som har vært villige til å lytte. Vi vet ikke om folk sang skillingsviser på *stedene* hvor naturkatastrofer inntraff – antakelig ikke. Men vi vet med sikkerhet at folk har sunget om naturkatastrofer i Norge. I skandinaviske arkiver fins hundrevis av skillingstrykk om forlis, kvikkleireskred, ildebranner, steinras, snøskred, flom, sultkatastrofer og epidemier. Naturkatastrofer er faktisk et av de mest gjennomgående temaene i skillingstrykk,

fra de aller tidligste visene publisert i 1600-tallets første tiår, til godt inn på 1900-tallet. Hvert enkelt av disse skillingstrykkene bærer vitnesbyrd om at sanglyriske responser på katastrofer har vært en viktig del av sosiokulturell beredskap og emosjonell kriseshåndtering. En litteratur med så pass stor utbredelse fortjener en egen sjangerbenevnelse, og vi kan kalle disse trykte sangene for *katastrofeviser*. Hva er denne sanglyriske sjangerens egenart, og hvordan kan disse visene belyse hva våre forfedre- og mødre har tenkt og følt i møte med naturelementenes vold?

Dette er to sentrale spørsmål i følgende lesning av et knippe norske katastrofeviser fra skillingstrykkmediets tidlige periode, på 1600- og 1700-tallet. Halvparten av skillingstrykkene som undersøkes her er publisert før Norge fikk sitt første trykkeri, i 1643. De tidligste visene er trykt i København, men de er skrevet av norske diktere og de omhandler norske katastrofer. Katastrofevisene tilhører den eldste litteraturen bevart her til lands, og noen av dem skildrer konkrete hendelser som fant sted mer enn hundre før etableringen av den første norske avisen. Katastrofevisene kan derfor ha hatt en unik rolle i det før-journalistiske Norge. Et premiss i min lesning er at disse tekstene bør innlemmes i vår mediehistorie som eksempler på formidling av aktuelle hendelser forut for den trykte avispressen.² Men katastrofevisene var også transmediale og hybride tekster med en langt mer mangefasettert funksjon enn avisene. Skillingsviser om naturkatastrofer har både informert, underholdt, instruert, advart og trøstet sitt samtidige publikum. Når man leser de trykte sangene ser man tydelig at den religiøs-didaktiske funksjonen – advarsel mot synd, og trøst i sorg og redsel – har vært den viktigste årsaken til katastrofevisenes utbredelse.

Den religiøse verdensforståelsen som preger skillingsviser om katastrofer ligger fjernt fra vår tids sekulære oppfatning av

verden, og vår samtids syn på litteraturen-i-verden. Jeg håper derfor dette kan være et lite bidrag til å gjøre religionens plass i vår tidligste, folkelige litteratur mer forståelig. *Korrespondanser* er et viktig stikkord i møtet med katastrofevisene. Skillingsvisene skaper religiøse og tematiske sammenhenger mellom ulike katastrofale hendelser, og kan slik ha bidratt til å opprettholde et magisk-religiøst verdensbilde inn i opplysningstiden. Jeg undersøker også andre typer av nettverk mellom de tidligmoderne katastrofevisene: hvordan katastrofevisene er forbundet med hverandre tematisk, formelt og trykkhistorisk, og hvordan forfatterne gjenbraker motiver og melodier i en vev av forbindelser som er unike for den sangbare kulturarven vi kaller skillingstrykk.

I dette kapitlet skal jeg la naturens fire elementer – jord, ild, luft og vann – strukturere lesningen i en oppadstigende bevegelse hvor jeg starter under jorden, med en vise om et kvikkleireskred i Trondheim (1634), og to norsktrykte viser om jordskjelvet i Lisboa (1755). Så vender jeg blikket over jordoverflaten og ser på en håndfull skillingsviser om ildebranner i Oslo (1624), Trondheim (1681) og Bergen (1701 og 1756), før jeg beveger meg opp i luften og inn i vannets element for å drøfte en skillingsvise om en stor sjøulykke som følge av orkan på Namdalskysten (1625). Valget av korpus er fundert i et ønske om å vise frem de aller tidligste katastrofevisene jeg har funnet i de viktigste arkivene over eldre norske skillingstrykk, NTNU Gunnerusbiblioteket i Trondheim, Nasjonalbiblioteket i Oslo, og det Kongelige bibliotek i København. De fleste skillingstrykkene som diskuteres her har aldri tidligere blitt undersøkt i forskningen. Når de nå hentes frem fra arkivenes mørke handler det ikke bare om å belyse en forsømt del av vår kulturarv. En lesning av katastrofevisene kan også kaste nytt lys over vår egen samtids farlige forbindelser – mellom menneskelige handlinger, naturkatastrofer og økologisk kollaps.

Skillingstrykk om naturkatastrofer på 1600- og 1700-tallet: En definisjon

I den tidligmoderne perioden eksisterte ikke ordet «naturkatastrofe» i en norsk eller skandinavisk kontekst. Både i og utenfor skillingstrykk snakket man om en «hendelse», en «tildragelse», eller en «ulykke». Slik svenske idéhistorikere har påpekt, var begrepene ulykke og lykke (*fortuna*) viktig i et tidligmoderne, teosentrisk verdenssyn hvor forsynet stod sentralt.³ I dette verdenssynet dominerte troen på en guddommelig plan som styrte skaperverket, på godt og vondt. Slik sett er det anakronistisk å bruke termen katastrofeviser om disse tidlige skillingstrykkene. Men det er ikke mer ukorrekt enn å omtale dem som skillingsviser og skillingstrykk, sjangertermer som aldri ble brukt av de som skrev visene, verken på 1600-tallet eller senere. Etymologisk stammer begrepet *catastrophā* fra gresk «vending» eller «vendepunkt», og det brukes både om faktiske hendelser så vel som å vise til det avgjørende omslaget i handlingen i litterære verk, særlig siste akt i greske tragedier.⁴ Dette doble bruksområdet for ordet katastrofe, som gyldig i omtalen av både fakta og fiksjon, kler skillingsviser om naturkatastrofer godt. Det er nettopp i spennet mellom det dokumentariske og det dramatiserte at visene har sin funksjon i samtiden, som fortidens sanglyriske *dokudrama*.

Om begrepsbruken i dette kapitlet er anakronistisk, har jeg til gjengjeld valgt å forholde meg til en samtidig, tidligmoderne forståelse av hvilke typer tragiske naturhendelser som hører sammen. I dag defineres naturkatastrofer som ikke-menneskeskapte naturhendelser med store konsekvenser i form av tap av menneskeliv og materielle ødeleggelser,⁵ herunder geologiske katastrofer (jordskjelv, leirskred, og vulkanutbrudd) og klimatiske katastrofer (ekstremvind- og nedbør, tørke og flom). Når man

leser de eldste katastrofevisene blir det tydelig at disse klassifikasjonene, og da særlig skillet mellom naturskapte og menneskeskapte katastrofer, er en moderne konstruksjon. I dette kapitlet behandles følgelig skillingsviser om kvikkleireskred, jordskjelv og storm på lik linje med menneskeskapte katastrofer, slik som ildebranner.⁶ Den inkluderende forståelsen av det som for oss fremstår som vesensforskjellige hendelser skyldes dels at antikkens elementlære fortsatt hadde gyldighet i de tidligste skillingstrykkenes naturforståelse: luft, jord, ild og vann ble omtalt under ett, som naturens elementer hvis voldsomme styrke og kraft kunne velte en fiskeflåte i storm, oversvømme et landskap med stormflo og tsunamibølger, eller legge en by i aske ved jordskjelv, ildebrann og leirskred. Idéhistorikere har også pekt på at skillet mellom natur og samfunn først ble etablert med et sekulært verdensbilde på slutten av 1700-tallet, hvor man identifiserte naturlovene som forskjellige fra samfunnets regler.⁷ Før dette skilte man ikke skarpt mellom naturskapte- og menneskeskapte katastrofer.

I det tidligmoderne Skandinavia var synet på naturens elementer sterkt preget av reformasjonstidens lutherske lære, hvor spektakulære naturhendelser og fenomener ble tolket som jærtegn fra Gud. Slik religionshistorikere har påpekt innebar dette semiotiske verdensbildet at skaperverket ble lest som en guddommelig tekst, og i *biblia naturae* (naturens bok) sendte Gud sine tegn blant annet i form av jordskred, jordskjelv, flom, og storm.⁸ Herunder ble også regnet det vi i dag tenker på som hendelser som innebærer menneskelig intervensjon og agens: ildebranner, hungersnød, krig, og pestutbrudd. På listen over jærtegn fins også kometobservasjoner, barn født med misdannelser, og tilsynekomsten av monstrøse dyr. Jo flere katastrofale og spektakulære hendelser som skjedde samtidig eller innenfor et kort tidsrom, jo mer pregnante var de som jærtegn, og de inngikk

i et hemmelig mønster av forbindelser og korrespondanser.⁹ Hva var det så Gud skulle fortelle menneskene når han sendte slike illevarslende tegn i form av naturkatastrofer?

Det er nettopp svaret på dette spørsmålet katastrofevisene ønsket å formidle til sine lyttere, i et uhyggelig og mollstemt omkvad som kan oppsummeres slik: *Katastrofen er en fortjent straff fra Gud for menneskets umoral, og blindheten for de advarslene Han har sendt i form av tegn. Nå må mennesket angre sine synder; hvis ikke venter en enda verre katastrofe – selveste dommens dag.* De fleste katastrofevisene var eskatologiske; de forfektet en tro på at endetiden var nær, noe som også preget visenes ominøse tone. I den tidligmoderne periodens viktigste trykkmedium, skillingsstrykk, handlet ikke beredskapen i møte med en naturkatastrofe først og fremst om redningsforsøk og skadebegrensning for å redde menneskeliv og materielle verdier. Snarere skulle katastrofevisen overbevise lytteren om at ansvaret for hendelsen lå hos ham selv. Visene skulle minne lytteren om at det hinsidige var viktigere enn det dennesidige, som dessuten ikke hadde særlig lang holdbarhet, for snart var det slutt på alt – slik den inntrufne katastrofen varslet om.

Gitt katastrofevisenes strengt religiøs-didaktiske så vel som apokalyptiske budskap, kan man spørre seg hvorfor noen ønsket å kjøpe, distribuere, lese og fremføre slike refsende og mørke trykksaker? Religionshistorikere har påpekt at den tidligmoderne perioden var preget av eskatologiske drømmer – en lengsel etter og en forventning om Dommens dag, hvor Jesus skulle vende tilbake til jorden.¹⁰ Disse endetidsfantasiene kan ha vært et *selling point* også for skillingsviser om katastrofer. Ifølge svenske skillingsstrykkforskere er mange tidligmoderne viser, og da særlig de som handler om vanskapte barn og andre underlige monsterskikkelser, skrevet over samme retoriske lest som lutherske prekener.¹¹ En annen relevant generisk sammenligning er visenes

affinitet med religiøse meditasjonsøvelser (*Meditatio*) som ifølge Luthers lingvistiske teori skulle fremføres muntlig – synges for andre i ensomhet eller leses høyt – for å oppnå ønsket effekt, nemlig en dyp og emosjonell kontemplasjon og selvransakelse over jegets forhold til Gud, og en innsikt i ens egne synder slik at man kunne gjøre angerbot (*poenitentia*).¹²

Imidlertid kan vi også peke på et annet, ikke-religiøst trekk ved katastrofevisene som kan bidra til å forklare utbredelsen, og som er særlig relevant i en norsk kontekst: I den tidligmoderne perioden kan de ha hatt en viktig funksjon som dokumentasjon av en rystende hendelse i en tid med lite skriftlig informasjon i omløp. Her til lands fantes det som kjent ikke noen norsktrykt avis før i 1767. Det er i lys av dette vi kan forstå katastrofevisenes journalistiske grunndrag, med virkelighetsmarkører slik som tid, sted og detaljer om hendelsen innskrevet på tittelblad og i visetekst. Visene skulle dokumentere og formidle hendelsen i sin samtid, og være øyenvitner i en tid før nyhetsmediering via den trykte avisen ble en realitet. I tillegg tilbød katastrofevisene en sensasjonell og spennende inngang til katastrofen. Flere av visene beskriver menneskelige lidelser og materielle skader med et naturalistisk, ofte makabert, detaljnivå. Da som nå kan vi gå ut i fra at katastrofer ble regnet som god underholdning, og særlig hvis man befant seg i trygg avstand fra den aktuelle begivenheten.

En annen årsak til katastrofevisens utbredelse er at de ble produsert i et medium som flertallet var fortrolig med i samtiden. Da som nå vil det ha vært slik at allmenheten foretrakk den mest gjenkjennelige, håndgripelige inngangen til en hendelse, særlig i en tid hvor leseferdigheten var relativt lav. Katastrofevisene ble trykt i periodens store hit-sjanger, skillingstrykk, og de ble skrevet med enkle rim og med et metrum som vil ha vært kjent og kjært for mange, ikke minst gjennom de velbrukte salmelodiene som ble oppgitt på tittelbladene. Slik svenske skil-

lingstrykkforskere har vist hadde selve syngingen en didaktisk og affektiv funksjon innenfor den lutherske tro, som et redskap for å internalisere det religiøse budskapet og slik komme nærmere Gud.¹³ Endelig skal vi se at forfatterne, de fleste av dem prester, trøstet lytterne, og særlig hvis katastrofen rammet ens egne sognebarn. Med moderne øyne kan trøsten virke merkelig, siden den kommer i form av en moralsk, dirrende pekefinger rettet mot skillingsvisens lyttere og lesere. Men i en tidligmoderne, religiøs kontekst ligger det mye medlidenhet og nestekjærlighet i sangbar sjelesorg, og særlig når vi husker på at disse visene er trykt flere hundre år før det fantes kriserespons og traumebehandling i kjølvannet av en katastrofe.

«Jorden begynte at tumble»: Klagesangen fra kvikkleiren¹⁴

Hører i Christne stor' oc Smaa,
 hører i Rig' oc Arme,
 hører, lad'r det til Hiertet gaa,
 Lad'r aff at' braske oc bramme;
 Gud sig offuer oss forbarme!¹⁵

Det er dikterpresten Michel Mogenssøn (1590–1654) som innleder sin vise med en *minstrelstrofe*,¹⁶ en oppfordring om å lytte, og en anmodning om å forholde seg ydmykt og medfølsomt til det han skal fortelle – det er neppe godt nytt: Skillingsstrykket fra 1635 bærer tittelen *Lamentatio Nidrosiensis*, Nidaros' klagesang, og visen handler om et kvikkleireskred i 1634, på Bakklandet i Trondheim. 350 år senere kan en moderne leser være takknemlig over at Mogenssøn kjente behov for å uttrykke sin medlidenhet over de skredrammede: Dikterprestens skillingsstrykk er den

LAMENTATIO/Nidrosiensis,/Det er,/Een liden Dict/oc Klagemaal/ om det grue-/lige Jordefald/ som skeede ved Trund-/Hiemb/ paa Backelandet den 10 Novembris 1634, imellom 5 oc 6 slet, om Morgenen ... (Hentet fra *Early European Books. Originalen fins i Det Kgl. Bibliotek i København, Karen Brahes Bibliotek*).

eneste bevarte kilden til hendelsen, og i kraft av sin dokumentariske detaljrikdom fremstår trykket som svært pålitelig.

Mogenssøns skillingstrykk følger aktualitetsvisens sjangerkonvensjoner, og oppgir tid, sted og andre detaljer om skredet, både på tittelbladet og i viseteksten. «Jeg vill fortælle i Sandhed, / En Hendelse saa fage / Skied ved Trundhiemb (græd du der-

ved) / Nylig i disse Dage». Visen er trykt i København i 1635, og raset skjedde på senhøsten i 1634. I en tid hvor postgangen brukte lang tid til lands og til vanns, kan vi anta at Mogenssøn skrev sangen relativt kort tid etter at raset gikk «Den Tiend' Dag Novembris vaar, / It Tusinde Sexhundred' / Oc Fire til Tredue Aar, / Aarlig om Morgen stunde». Skillingsvisen om Bakklandsraset forteller oss at skadene var store denne novemberratten. «Huse, Brygger i Trundhiembs By / Den stride Strøm bortførde». Selv den gamle bybro «Flød hen, som Vinden Bølgen slaar»; likeså «Jagter oc Baader, stor' oc smaa / Bleff brøt oc knusit sønder». Tre mennesker druknet, «De sanck ned i det dybe Vand», sannsynligvis i det raset fra Bakklandet førte til en tsunami ved Nidelven.

Midt-Norge er særlig utsatt for kvikkleireskred. Det skyldes at Trøndelag har områder med store maritime sand- og leiravsetninger fra den siste istid som utgjør en permanent risiko for skred.¹⁷ Et kvikkleireskred oppstår når vann trenger ned i leiren, løser opp saltet som holder leirflakene sammen og gjør den kvikk. Ifølge geologer står det utenfor menneskelig makt å stoppe rasutviklingen når den først er i gang, og kvikkleiren kan få en enorm hastighet hvis raset skjer i skrått terreng, slik som på Bakklandet.¹⁸ Mogenssøn skildrer hjelpeløsheten når raset rammet. «Ingen kund' giøre hielp, bistand» idet «Den tunge Jord, det skadelig Sand» rev med seg alt i sin vei. Fortvilelsen kommer også til uttrykk i forfatterens bruk av refreng – et uvanlig grep i skillingsviser, og som her formuleres som et gjentakende bønnerop i siste verselinje av samtlige 26 strofer: «Gud sig offuer os forbarme!»

Som naturkatastrofe er kvikkleireskred ekstra skremmende fordi det foregår under jorden. «Neden for oss stor Bulder er», skriver Mogenssøn. Jordskred utgjør en usynlig fare som det er vanskelig å unnsnippe, særlig hvis katastrofen rammer midt på

natten, i dette tilfellet klokken 5. «Jorden skelffuer oc beffuer fast, / Mulden hid oc did driffuer», heter det i Mogenssøns vise. For å understreke uhyggen med de usynlige naturkreftene som lurar under overflaten, vektlegger forfatteren det auditive i skildringen av skredet:

Før mand Sex hørde Klocken slaa,
 Jorden begynte at tumble,
 Oc brast i thu; Mand tænckte da
 Paa HErrens sidste Trumme;
 Gud sig offuer os forbarme!

Det mest fryktinngytende i verset over er koblingen mellom jorden som tumler og brister, og lyden av «HErrens sidste Trumme». Sammenhengen som skapes mellom en konkret katastrofe og kommende dommedag er helt i tråd med et tidligmoderne natursyn, hvor underlige og spektakulære naturhendelser ble tolket som advarsler fra Gud, som slik hadde grepet inn i sitt eget skaperverk for å refse menneskene for deres umoralske leve- eller tankesett. «Fordi wi leffue syndelig, / Det gode Land nedsencker», heter det i ett vers. Ifølge skillingsvisens og tidens religiøse logikk kunne en manglende vilje til å vende om og leve kristelig i verste fall føre til at man havnet i helvete på dommens dag. Naturkatastrofen tolkes altså som en eksemplarisk hendelse, en hendelse som peker ut over seg selv – skredet på Bakklandet er en straff fra Gud, og en advarsel om at endetiden er nær.

Forfatteren er sikker i sin sak, på at «Christi Spaadom gaar nu i Suang». Over flere vers lister han opp fryktinngytende tegn i luften, på havet, og på jorden. «Offuen offuer oss Tegen skeer, / I Lufften for oss henge, / Paa Jorden wi stor Under seer, / Omkring oss allevegne». Tegnene i naturen inkluderer skremmende «Comæter»; voldsomt «uveir» og forlis; ild som «Brender

op Steder, Byer»; uår og «Hungers Nød», og endog «Fødzl grum», altså et barn født med misdannelser. For en moderne leser fremstår sammenkoblingen av uensartede hendelser som kaotisk: Hva har menneskeskapte ildebranner, kometobservasjoner og personlige tragedier slik som fødselen av vanskapte spedbarn å gjøre med naturhendelser som stormer og jordskred? Ifølge religionshistorikere ble en slik opphopning av uensartede jærtegn forstått som alt annet enn kaotisk i samtiden. Snarere korresponderte de med hverandre i senrenessansens natursyn hvor verden utgjorde en harmonisk helhet – et kosmos der alt hang sammen, og hvor det eksisterte hemmelige sammenhenger mellom vidt ulike fenomener.¹⁹ En typisk analogi er hvordan en pestepidemi ble satt i sammenheng med stjernekonstellasjoner eller kometobservasjoner. Idéhistorikere har også påpekt hvordan en opphopning av underlige, spektakulære fenomener på én gang eller tett på hverandre i tid «danner et argumentativt mønster».²⁰ Hendelsene bærer altså et ekstra skremmende budskap i pluralis. «Mange Becke, oc der til smaa, / Kand oss saa snarlig skremme, / Naar de bliffue rindendis Aa, / Oc wi mon Gud forglemme», advarer Mogenssøn. Var det så intet håp for de syndefulle, kvikkleireskredrammede trønderne på 1630-tallet?

I de avsluttende versene henvender forfatteren seg direkte til byen i en apostrofe:

O Trundhiemb, Trundhiemb, tænck dig om!
 Giør Pænitenze i tide,
 Lad aff det Onde, oc bliff from,
 Her er ey læng' at bie;
 Gud sig offuer os forbarme!

Mogenssøn har tydelig ønsket å treffe folk på hjemmebane, slik at de bedre kan gjenkjenne visens budskap. Den strenge tonen

handler om religiøs omsorg fra prestedikterens side: Ifølge hans sterke overbevisning er tiden knapp, for dommedag er nær. «Her er ey læng' at bie». Katastrofevisen antar her karakter av en sanglyrisk alarmknapp som er ment å ryste lytteren til å gjøre angerbot: «Giør Pænitenze i tide». Det er samsvar mellom form og innhold i denne visen: Strofene har enkle kryssrim og en metrisk veksling mellom trestavelser- og firestavelsestakt, samt et etter-sleng i form av et refreng i slutten av hver strofe. Dette gir skillingsvisen et nesten messende preg, og man kan tenke seg at det didaktisk-religiøse innholdet ble forsterket av den enkle verseformen, som egner seg til å synges. Tittelbladet oppgir salmelodien «Himmerigs Rige lignis ved Ti Jomfrur saa bolde».

Skillingsvisen er ikke bare interessant i et religions- og litteraturhistorisk perspektiv; den er også et vitnesbyrd på hvor skremmende skredet ble oppfattet i samtiden, og særlig i en tid hvor man hadde lite kunnskap om de geologiske årsakene bak et kvikkleireskred. Hendelsen på Bakklandet i 1634 skjedde bare 9 år etter et enda større skred i samme område som tok 20 menneskeliv. For øvrig er store kvikkleireskred med tap av menneskeliv sjeldne, og denne typen hendelser er dessuten et geologisk fenomen som hovedsakelig er forbeholdt Trøndelag, Østlandet, Vest-Sverige, Canada og det nordøstlige USA.²¹ Dette kan bety at Mogenssøns vise er verdens eneste trykte sang om et kvikkleireskred fra den tidligmoderne perioden.

«Da Lissabon sær bæve maa»: Jordskjelvviser fra Europas ytterkant

130 år etter kvikkleireskredet på Bakklandet skjedde en langt større naturkatastrofe som omfattet elementet jord, i en helt an-

nen del av Europa. Det store jordskjelvet i Lisboa den 1. November 1755 krevde mellom 30.000–60.000 menneskeliv, og rundt 17.000 av Lisboas 20.000 bygninger kollapset. Skjelvet regnes ikke bare som en av Europas verste naturkatastrofer noensinne; det ble også den mest medierte og omtalte katastrofen i denne perioden. Hendelsen ble diskutert i en rekke samtidige sjangre: Vitenskapelige skrifter, prekener, romaner, pamfletter, og avisartikler.²² Lisboa-skjelvet rammet i en periode hvor mange hadde begynt å stille spørsmål ved vedtatte, teologiske sannheter. «Da Lisboa ble lagt i ruiner, ble den gamle kosmologiske orden i Europa utfordret», skriver idéhistoriker Kyrre Kverndokk.²³ Den mest kjente diskusjonen i kjølvannet av jordskjelvet var *teodicéen* – spørsmålet om hvordan en allmektig og god Gud kan tillate en katastrofe av et slikt omfang. Problemstillingen ble diskutert av filosofer, forfattere, og naturvitere i årene som fulgte.

De skandinaviske skillingsvisene om jordskjelvet har, naturlig nok, ikke fått noen pallplass som viktige tekster i den omfangsrike Lisboa-litteraturen. Visene skildrer jordskjelvet som en utenrikshendelse, mediert mange måneder etter naturkatastrofen, og de ligger tett på andre småtrykksjangre om skjelvet, slik som dikt og trykte prekener. I Lisboa-visene finner vi en klar idé om jordskjelvet som en straff fra Gud. Med dette ligner visene på de fleste andre teologisk orienterte tekster fra perioden, og også på tidligmoderne katastrofeviser for øvrig. Imidlertid fins det to *norskproduserte* skillingsstrykk om Lisboaskjelvet som fortjener nærmere undersøkelse.²⁴ Visene er skrevet sju år før Norge fikk egen avis, og de kan derfor ha hatt en informativ funksjon for nordmenn som ikke hadde tilgang til danske aviser. De er også interessante som tidlige eksempler på hvordan geografisk distanse til en naturkatastrofe påvirket hvordan den ble fortolket og mediert som en utenrikshendelse, både gjennom en eksotisering av jord-

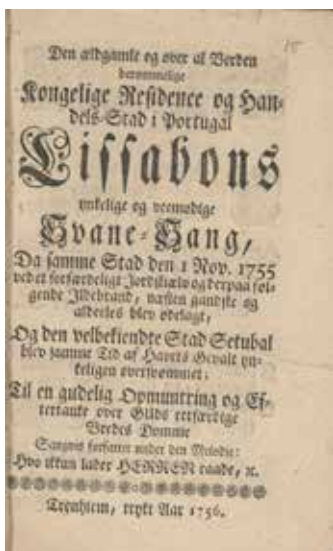

Øverst: Nederlandsk kobberstikk som viser de apokalyptiske scenene når Lisboa ble rammet av jordskjelv med påfølgende tsunamibølger og store ildebranner.

Nederst: Tresnitt i tsjekkisk trykk av Jan Kamemicky, trykt i *Litomysl, Bohemia*, i 1756 (Begge bildene er hentet fra *Pacific Earthquake Engineering Research Center, University of California*).

skjelvet, politisering av hendelsen, og gjennom forfatternes tydelige ønske om å gjøre jordskjelvet relevant for sitt norske publikum.

Tittelsidene på de to norske Lisboa-visene (heretter forkortet til *Svane-Sang* og *Lissabons Undergang*) fremhever hoved-

T. v: Den ældgamle og over al Verden/berømmelige/Kongelige Residence og Han-/dels-Stad i Portugal/Lissabons/ynkelige og veemodige/Svan-ge-Sang./Da samme Stad den 1. Nov.1755/ved et forfærdeligt Jordskiælv og derpaa føl-/gende Ildebrand, næsten ganske og/aldeeles blev ødelagt ...

T. h: Den Kongl. Residence og ho-/ved-Stad i Portugal/Lissabons/forhen haste/herlighed og Anseelse saavel som dens/Udtergang og Ødeleggelse/Baade Røm-viis og Historisk viis kortelig/dog udførlig beskrevet./Mel: O kiære Siæl! Frygt aldrig meer, etc. (*Begge trykkene er hentet fra NTNU Gunnerusbiblioteket.*)

stadens berømmelse, og dens pomp og prakt. De høytidelige og rojale tituleringene av byen har antakelig hatt to viktige funksjoner: Å situere Lisboa for et norsk skillingsvisepublikum som kanskje ikke hadde hørt om byen, samt å forsterke budskapet i visen, om Lisboas plutselige omslag fra vidgjeten hovedstad til støvete ruin – i tråd med forståelsen av *catastrophæ* som et dramatisk vendepunkt. Det fallet som jordskjelvet representerer for byen Lisboa poengteres også i tittelsidenees sjangertypiske

spoilere. Den ene visen er en «Svane-Sang» som fremhever hvordan byen «næsten gandske og aldeles blev ødelagt»; den andre fremhever ordene «Undergang og Ødeleggelse» på tittelbladet. Det er også verdt å merke seg at begge disse visene oppgir kjente salmemelodier: «Hvo ikkun lader HERREN raade» og «O kiære Siæl! Frygt aldrig meer». Sistnevnte var en populær melodi av Thomas Kingo som ble mye brukt på skillingstrykk om aktuelle hendelser. Begge visene har et sangbart metrum, i jambisk tetrameter med enkle kryssrim. Dette er ikke nødvendigvis et bevis på tradering, men det antyder at forfatterne har ønsket å nå ut til flest mulig gjennom å bruke skillingsvisens viktigste «valuta», hentet ut fra periodens mest populære melodibank.

På tittelsidene ser vi hvordan viseforfatterne personifiserer Lisboa som en kvinneskikkelse, et vanlig litterært grep i tekster om storbyer som ble ødelagt enten av jordskjelv, flom eller ildebrann.²⁵ I *Svane-Sang* blir den kvinnelige gestalten med inn i viseteksten, hvor det er selve byen Lisboa som får komme til orde gjennom den retoriske figuren prosopopeia – her fra de to første versene:

Jeg Lissabon, blant Riger Dronning,
 Som æret var af Ælde, Pragt,
 Har Kongernes retfærdig Konning
 Nu gandske ned i Støvet lagt!
 Jeg, Hoved-Stad i Portugal,
 Er nu blant øde Stæders Tal.

I mange hundred' Aar jeg haver
 Floreret, og har svinget mig
 Ved Handel op, men nu begraver
 GUD mig; jeg er en Steenhob liig;
 Min prydelse, min Ære-Pragt
 I Gruus og Aske nu er lagt.

Gjennom 17 vers får denne dronningen være visens lyriske jeg, og hun forteller om dramatikken som medførte hennes ruin og fall. Ved første øyekast kan bruken av prosopopeia fremstå som en deltagende gest fra forfatterens side, som et uttrykk for hans medfølelse med byen og dens innbyggere. Men allerede i åpningsversene får vi antydning det som senere i sangen blir tydeligere: Sympatien med byen er begrenset av både papismekritikk og det faktum at Lisboa ligger fjernt fra forfatterens egen virkelighetssfære. Prosopopeia er et virkemiddel som forsterker dette. I versene ovenfor fremstår «Dronning» Lissabon som en forfengelig og materialistisk kvinneskikkelse som er oppslukt av sin egen status. Forfatteren antyder endog at denne statusen, ja til og med den selvutnevnte dronningtittelen, mangler holdepunkt i det som virkelig betyr noe. «Kongernes *retferdig* Konning» har «Nu gandske ned i Støvet lagt» (min utheving). Gud, sier forfatteren, er kongenes konge – den egentlige konge – og han har altså rettfærdig straffet Lisboa med undergang, slik at hun til og med har endret sivilstatus: «Jeg nu er Enke, thi mit Smykke/GUD haver ladet rive af», heter det i et vers.

Forfatteren av *Svane-Sang* beskriver i det lange og brede hvilke bygninger som gikk med i skjelvet. Vektleggingen av materielle skader er i og for seg ikke unikt for denne visen; i mange katastrofeviser bruker forfatterne vel så mye plass på å beskrive jordiske skader som menneskelige lidelser. I *Svane-Sang* kan vi imidlertid spore en viss *skadefryd* over Lisboas fall fra dronning til enke, fra æreprakt til ruin. Denne skadefryden glir også over i åpenlys papismekritikk, særlig tydelig i visens sjuende vers hvor vi får høre om ødeleggelsen av én spesifikk bygning:

Jeg udi mig har hast oprettet
 Et Dommens Huus, hvor alle som
 Ej efter Paven sig har rettet ,

Til Baal og Brand elendig kom;
 Men ach! GUD lod sin Dom her see,
 Da dette Huus først rystede.

Dommerhuset var særlig kjent for inkvisisjonens autodafeer, voldelige rettsprosesser mot kjettere, jøder og protestanter, som inkluderte henrettelser ved bålbrekking – skildret blant annet i Voltaires *Candide, ou l'Optimisme*.²⁶ I verset over kommer pismekritikken til syne ved at inkvisisjonens straffer i dommerhuset fremstilles som uproporsjonal i forhold til misgjerningene: De som elendig straffes med «Baal og Brand» er de som «Ej efter Paven sig har rettet». Men Gud straffer nettopp dommerhuset, ved at «dette Huus først rystede». Med dette trekkes det altså opp et klart årsaksforhold mellom ugjerningene i dommerhuset – selve symbolet på udyden i Lisboa – og jordskjelvet som rammet. Det er synd på Lisboas katolske innbyggere, men samtidig fikk de nok også som fortjent.

I tillegg til å bruke det topografiske som utgangspunkt for religionskritikk, er forfatteren av *Svane-Sang* opptatt av *tidspunktet* katastrofen inntraff, på allehelgensdag – en av katolisismens viktigste merkedager.

Jeg tænkte mindst, at min Ruine
 Just skulde kommet, som indfaldt
 Novembris første Dag, da mine
 Afdøde helgen jeg paakaldt;
 Men ach! de døde Helgener
 Ej hjalp; thi ødelagt jeg er.

Her kan vi merke oss ordvalgene. «*Afdøde helgen*» og «*døde Helgener*» er pleonasmer, overflødige ord. Helgener kunne riktignok være levende personer, også innenfor katolisismen.

I verset ovenfor virker det imidlertid som om pleonasmene er tilsiktet, for å stille ut absurditeten i katolisismens dyrking av døde helgener. Her blir det også tydelig at forfatterens valg om å la byen Lisboa være skillingsvisens lyriske jeg er intendert. Gjennom å personifisere Lisboa, å ikle seg en stemme som er byens egen, avslører og avkler forfatteren den naiviteten som han helt tydelig mener kjennetegner katolisismens helgendyrking: Lisboas innbyggere mente seg særlig trygge på akkurat denne dagen – «Men ach! de døde Helgener/ej hjalp».

Også den andre norsktrykte visen om Lisboaskjelvet er pismekritisk i benevnelsen av dommehusets fall.²⁷ Og i likhet med *Svane-Sang* kretser også *Lissabons Undergang* rundt de store materielle skadene. I denne visens 23 strofer er imidlertid skadefryden erstattet av en mildere og mer vennlig stemt nysgjerrighet – ikke bare ovenfor Lisboas fall, men også for dens «forhen haste herlighed og Anseelse», som det heter på tittelbladet. Faktisk fremstår denne skillingsvisen mer som en tidligmoderne reise-skildring enn som en katastrofereportasje.

Merk! Lissabon en Hoved-Stad
 I Portugal, to Miil hen ad
 Ved Tajo Floden den ligge;
 Den trediv' Tusind Huser har,
 Og syv og trediv' Kirker rar,
 Og Kongens Slot, hvis Lige
 Ej findes i det Rige.

De faktuelle, turistbrosjyrelignende beskrivelsene har en klart opplysende funksjon, rettet mot et publikum som aldri har vært i Lisboa, og som neppe noen gang skal oppleve byen. Og nå er det uansett for sent, for hele hovedstaden er lagt i ruin. Dette er naturligvis den andre årsaken til at det spanderes så mange vers

på å skildre Lisboaas «herlighed og Anseelse»: Ved å male frem en spektakulær by blir den emosjonelle effekten større når den så rives ned i påfølgende vers. Lik en erfaren turistguide som velger ut hvilke deler av byen vi skal få se, fører forfatteren oss gjennom de berømte og storslåtte delene av Lisboa som senere skal falle. I femte og sjette vers har vi nådd havnen, hvis «Lige neppe findes kand / I hele Verdens Kreds og Land, / Hvor Skibe hen kand ile, / For Storm saa siker hvile». Under vårt opphold i havnen har forfatteren til og med fått inn et effektfullt presensinnslag i siste linje, hvor han slår til med peripeti, omslag fra lykke til ulykke: «Men Ach! hvad nu gelinget?»:

I Aaret Sytten hundrede
og Fem og Femti monne skeep
Et Jordskielv i det Rige;
Just paa Novembris første Dag,
Om Morgenen klaaken ni paa Slag,
Da Lissabon maa vige,
Og ned i Jorden stige.

I *Lissabons Undergang* går forfatteren detaljert til verks for å beskrive hva som skjedde og i hvilken rekkefølge. I ett av versene hører vi at «Den Deel Jordskielvet ej nedrev, / Derefter dog af Ilden blev / Udi en hast fortæret». Her handler det om hvordan ytterligere bygninger og menneskeliv gikk tapt i store branner som herjet byen. Undersjøiske skjelv skapte tsunamilignende flodbølger på opptil 20 meter som slo inn mot havnen: «En stor Deel Skibe der og laae / I Havnen, som mon Skade faae / Af Havets Storme-Bølger». I Lisboaskjelvet var det altså ikke bare jordens element som skapte katastrofen – både ild og vann var virksomme denne novemberdagen. I skildringen av selve jordskjelvet hører vi følgende.

Der kom en hæftig hvirvel-Vind,
 og grusom Jordskielv heel gesvind,
 Som vared' Ti Minuter,
 Da Lissabon sær bæve maa,
 Som Skibe der paa Bølger gaa:
 Man hundred' Tusind sluter,
 Af Mennesker henluter.

I verset over brukes *skip i bølger* som similer for å beskrive skjelvet. Med andre ord låner forfatteren bilder fra vannets element for å gjengi jordskjelvet. I prosaberetningen som følger med samme skillingsvise dukker bildet av skip i storm opp igjen, og her vedkjenner forfatteren sin egen tilkortkommenhet i å skildre naturkatastrofens spesifisitet.

Den Elendighed som denne Stads Indbyggere derved blev tilføyet, er neppe at beskrive. Jordskielvet begyndte om Formiddagen klaaken 9, og vedvarede i 10 Minuter med saa stærk en Bevægelse og saa hæftige Stød, at hele Staden ikke anderledes var at ansee, end som et Skib, der bliver opløftet og bevæget af Havets brusende Bølger.

Det er ikke metanivået som er spesielt i *Lissabons Undergang* – mange katastrofeviseforfattere poengterer ubeskriveligheten som en måte å forsterke det unike og særlig tragiske ved en spesifikk hendelse. Men det er interessant å spørre om denne mangelfulle beskrivelsen av jordskjelvet handler om at de litterære evnene til den anonyme forfatteren ikke helt strekker til, eller om det er et veloverveid virkemiddel. Kan forfatteren ha ønsket å gjøre naturkatastrofen mer gjenkjennelig for sitt eget publikum ved å bruke beskrivende bilder som en nordmann ville vært kjent med? En båt i storm på havet er adskillig mer håndgripelig for et

norsk publikum enn et jordskjelv. Når vi husker at forfatteren av *Lissabons Undergang* også tilbyr en slags «Lisboa for dummies» i form av turistbrosjyreliknende skildringer, så virker det nærliggende å tro at billedbruken er et bevisst grep fra forfatterens side.

At vi her står ovenfor en forfatter som ønsker å trekke en fjerntliggende jordskjelvkatastrofe inn i norske stuer, blir enda tydeligere når vi kommer til følgende vers (16–20):

Saa skuer da i Lissabon
 En ret bedrøvelig Facon,
 Hvad HErrens Arm kand gjøre;
 Thi vil han straffe Mennesker,
 Da maa hvert Elemente vær'
 ham lydig, Straf udføre,
 Og Land og Stad forstørre.

At HErrens Riis sig nærmer hid,
 Beskues og i denne Tid,
 I Norges Land og Rige:
 I Romsdalen en Klippe stoer
 I Søen faldt, som da op foer
 Med saadan Magt og Hige,
 At alting maatte vige.

Der manges Øyen lukket blev,
 og Huus og Gods med Vandet drev,
 Den Nød er at beklage;
 Men Ach! en større Klage-Sang
 Fik vi at høre denne gang,
 Som skeed er disse Dage,
 Til manges Vec og Plage:

Den vidt bekiendte Bergens Bye
 Er afbrændt atter nu paa nye,
 Og nesten lagt i Aske,
 Der mangen en formuend Mand
 Er sat i yderst Armod's Stand;
 Thi maa der mange vaske
 Sig nu med Taarer baske.

O! Lad os nu med Ydmyghed
 os bøye for GUD's Ansigt ned,
 Vor Syndestraf afbede;
 Thi ellers vil det gaae os slet
 (Om Naade ej maa gaae for Ret)
 Som andre ere skede,
 GUD straf os ej i Vrede!

I det første verset pekes det spesifikt på Portugals hovedstad – «Saa skuer da i Lissabon» – som altså er rammet av jordskjelv og påfølgende branner og flodbølger, alt i regi av Gud.

Men så, fra det andre verset, vender forfatteren pekefingeren mot lyttere og lesere hjemme – «HErrens Riis sig nærmer hid» – og viser til to ulykksalige hendelser i Norge samme år som visen er trykt: Et stort fjellras i Møre og Romsdal i februar i 1756, det såkalte Tjelle-skredet som tok 32 menneskeliv, og bybrannen i Bergen som la store deler av byen i aske den 23.–24. juli – og som hjelper oss å datere visens trykkedato til etter sommeren samme år. Her finner vi altså nok et interessant eksempel på hvordan geologiske katastrofer (jordskjelv, steinskred) og menneskeskapte katastrofer (bybrann) settes inn i samme forståelsesramme – alle «Elemente» er underlagt «HErrens Arm» og vrede, slik vi også så det i Mogenssøns vise om kvikkleireskredet på Bakklandet fra 1635. Når vi skriver 1756 har imidlertid et mer rasjonelt natursyn

gjort seg gjeldende i samfunnet for øvrig. Versene over synliggjør slik hvordan katastrofeviser forfekter et eldre religiøst og semiotisk verdensbilde hvor skaperverket fremdeles leses som en guddommelig tekst, og hvor ulike typer av katastrofer settes i korrespondanse med hverandre.

Det er også verdt å merke seg hvordan de ulike katastrofe-
ne ses på tvers av landegrensene, og at de tolkes som pregnante
uttrykk for at portugisere så vel som nordmenn har gjort seg
fortjent til en guddommelig straff. «Herrens Riis» skal her for-
stås bokstavelig, som Guds piskestraff over Lisboaas innbyggere,
slik også Romsdalsraset og ildebrannen i Bergen er skremmende
hendelser som publikum må ta lærdom av, «Thi ellers vil det gaee
os slet». I tillegg til det religiøse og semiotiske verdensbildet som
risses opp i *Lissabons Undergang*, er det et annet element som er
likeså interessant. Versene over signaliserer et ønske om å treffe
folk på hjemmebane, å flytte fokus fra det fjerne til det nære –
fra utenriks til innenriks. Bruken av journalistiske termer her
er ikke tilfeldig. Denne forfatteren har vært seg bevisst sin rolle
som en slags nasjonal visejournalist, som formidler av Lisboa-
katastrofen sett fra Norge. Her kan vi også tolke skildringene
av skjelvet med den «hjemlige» billedbruken i samme domes-
tiserende kategori, som et ønske om å gjøre naturkatastrofen
forståelig og levende for et norsk publikum. Vi kan også lese de
turistvennlige, eksotiserende introduksjonene til Lisboa i vers
og prosatekst som et ønske om å formidle katastrofen *spesifikt*
for norske lesere og lyttere. Endelig kan også papismekritikken
og skadefryden over den mektige byens fall i både *Svane-Sang*
og *Lissabons Undergang* leses som eksempler på de mindre sym-
patiske delene av en spesifikt norsk mediering av jordskjelvet
i Lisboa. Om vi ser disse momentene samlet og under ett, så
fremstår de norsktrykte Lisboaavisene som unike, tidligmoderne
eksempler på en form for nasjonal, religiøs utenriksrapportering

i sangbart format. I en norsk kontekst fortjener de derfor å løftes frem fra den øvrige skandinaviske Lisboalitteraturen.

«Jeg er nedsæt i Aske»: De store ildebrannene

I den ene jordskjelvvisen fra Lisboa sendte forfatteren en hilsen til «Den vidt bekiendte Bergens Bye», som «Er afbrændt atter nu paa nye / Og nesten lagt i Aske». Noen hyggelig hilsen var det riktignok ikke, formulert som en skarp advarsel om sammenhengen mellom Lisboaskjelvet og norske katastrofer. Interessant nok skapes en lignende korrespondanse i en skillingsvise skrevet nettopp om denne brannen i Bergen i 1756: *Bergens Bedrøvelige Jammer-Stand Beklages Over den Store Ildebrand, som Natten imellem den 23 og 24 Julii 1756 paakom*.²⁸ I denne ildebrannsvisen pekes det da i motsatt retning, fra innenriks til utenriks, i en apostrofe til Bergen by: «Exempler dig ey fattes / Fra Lissabon og fleer / Af Stæder, som kand skattes, / Og prægtige var meer».

Verset inngår som en del av en større diskurs omkring bergensernes blindhet, deres manglende evne til å se advarslene som Gud har sendt. Først jordskjelvet i Lisboa, og så denne store brannen noen måneder senere, hvor 1500 bygninger i Bergen ble lagt i aske.

Nu sidst in Julio,
 En Grusom Ild kom flyvend'
 Ifra en Bagers Boe,
 Som paa Strand-Gaden var,
 Og Byens kjerne gjorde
 Elendig, blot og bar.

Her oppgis brannens arnested, men for øvrig mener nok forfatteren at en åstedsgranskning er unødvendig. «Hvad Aarsag til dette/Er and't end Syndens Ild?» spør forfatteren retorisk, og

trekker særlig frem hvordan Bergens innbyggere har «sølet / I Overdaad og Pragt, / En andens Trang ey følet, / og stoelet paa vor Magt». Saken er klar: Bergen er brent ned «Ved HErrens Vredes Lue». Allerede på tittelbladet signaliserer forfatteren at ildebrannen må ha skjedd som straff over de syndige bergenserne. Sangen er dedikert til «Bergens Indvaanere til vedbørlig / Eftertanke om Guds retfærdige Vre-de og Straf». Ildebrannen i Bergen blir, slik tilfellet var med jordskjelvet i Lisboa, holdt frem som et eksempel på Guds velfortjente straff over menneskenes umoral.

1756 må ha blitt opplevd som et dramatisk og skremmende år for dem som orienterte seg om nasjonale og internasjonale hendelser gjennom skillingstrykk. Korrespondansen som skapes mellom brannen i Bergen og andre katastrofer er imidlertid ikke bare knyttet til Lisboaskjelvet. Forfatteren peker også tilbake i tid, til en brann i samme by fem år tidligere. «Men Bergen kom ihu!», skriver forfatteren, «At naar August vi skriver. / Den Sex og Tyvende, / Da Fem Aar rigtig bliver, / Du HErrens Straf fik see». Sett i forhold til bybrannen i 1756 var brannen i august 1751 mikroskopisk; kun 36 hus gikk med. Men det hindret ikke forfatteren i å skape en forbindelse mellom de to brannene, i det religiøse eksemplets navn. Besnærende nok fins det *enda* et ledd i rekken av korrespondanser som skapes i skillingsviser om bergenske ildebranner i denne perioden. Etter brannen i 1751 ble det publisert et skillingstrykk hvor det gripes tilbake til den store bybrannen i Bergen i 1702.²⁹

På tittelbladet forledes vi til å tro at vi skal få presentert to ildebranner, den som skjedde i 1702 og i 1751, i et *flervisetrykk*.³⁰ Når vi åpner skillingstrykket ser vi imidlertid raskt at vi kun får én tekst, Petter Dass (1647–1707) sin vise om bybrannen i 1702. Noe annet ville vært urimelig: I 1751 hadde Dass tross alt vært død i 44 år.

Kontinuiteten som skapes mellom de to brannene, og koblingen mot den berømte dikterpresten, er antakelig et salgsfremmende virkemiddel snarere enn et forsøk på å skape en religiøst

En sørgelig/Klage-Viise/over/Bergen Byes/Jammerlige og ynkelige/Ødeleggelse,/Som skeede ved en uformodent-/lig og hastig Ildebrand Aar 1702 (sic.),/den 19 May, hvoraf den heele/Stad henfaldt i Aske/Snart ligesaa stor en Ildebrand/overkom samme gode Stad Aar 1750/i Augusti Maaned, da nesten den/halve Bye blev lagt i Aske ... (Hentet fra Nasjonalbiblioteket).

fundert korrespondanse mellom to ildebranner. Skillingstrykket har kulturhistorisk verdi i kraft å være det eneste bevarte 1700-tallstrykket hvor vi finner Dass' ildebrannsvise – en av tre viser han skrev om 1702-brannen. Dass kalte to av sine tre viser for *Første Plaster* og *Andet Plaster*, og det er *Andet Plaster* vi finner i skillingstrykket. «Plastrene» er, ifølge Dass, «tjenlig at lægge paa de brændte saar Indbyggerne i BERGENS Stad blev plaget med den 19de Maj 1702». ³¹ Brannen oppstod i Manufakturhuset ved Lille Lundegårdsvann; ilden brant i mer enn

12 timer og la nesten hele byen i ruiner.³² Slik titlene antyder, uttrykker Dass sympati med byens skadelidende innbyggere. Dette gir seg også uttrykk i personifiseringen av byen som en voldtatt jomfru:

Vor yndelig Jomfru blev tagen med Vold,
 En Rytter den skantz forkarved.
 Men spør du: hvad førte den Rytter i skjold?
 En Hest som var Rødebrun farved.
 Hand napped din Krands
 Du tabte din glands
 Hand røved hvad Jomfruen arved.

Brannen er her antagonisert som en rytter som rir på en rødbrun hest, et bilde på ilden som herjer. Bergen blir beskrevet som en jomfruelig kvinne, og det er ikke uvesentlig at hun beskrives som *uskyldig*. «Om Morgenen var du som Svanen saa hvid / Om aftenen sorter end Rafne», heter det i vers 30. Ifølge visen gjør innbyggerne en heltemodig innsats, de «vild' vove sit lif» – «Men Rytteren var ubarmhiertig og stif».³³ Kontrasten er her slående til skillingsvisen om brannen i 1756, hvor forfatteren mener at de umoralske «Bergens Indvaanere» hadde seg selv å takke for brannen, som var «Guds retfærdige Vrede og Straf» for deres umoralske oppførsel. I sin ildebrannsvise, derimot, stiller Dass kritiske spørsmål til Guds underlige justis: «O! Herre hvi lods du saa bitter en drik / Oskienckis i Vennernis skaale?» Det kan synes som om ildebrannen røkter ved Dass sin tro: «Almægtige Gud, / Hvo grandske kand ud / Dine Domme og underlig stykke!».

Hvorfor har Dass skrevet en mild, nesten liberal ildebrannsvise som står i så pass stor kontrast til andre, mer svovelpredikantiske viser fra samme periode? Kanskje skyldes det dik-

terprestens intellektuelle og moralske fryktløshet. Det kan også ha å gjøre med Dass' sterke, personlige relasjon til Bergen. Han kom hit første gang da han var 13 år, som elev ved Latinskolen, slik vi hører i et av versene: «Jeg hos dig var i min fremvoxende aar / Gik blandt din Ungdom i Skole, / En Moder for mig, og for andre du var, / Jeg sled paa dine Gader Skoesole». Her signaliserer Dass sin tilhørighet til Bergen, beskrevet som en «Moder», og han skriver seg inn i byen, bokstavelig talt: Dass har satt sine fotspor i byen, og den har satt spor i ham.³⁴

I sin klagevise uttrykker Dass en intim tilstedeværelse med byen som har brent til grunnen. Med sitt sangbare plaster på såret ønsker han å trøste og lege de brannlidende bergenserne, og iscenesetter seg slik som en lokalpatriot. Kontrasten kunne ikke vært større til en annen skillingsvise om en ildebrann som foregikk noen tiår tidligere, lenger nord i landet. Etter Trondheims store bybrann i 1681 skrev den trønderske dikterpresten Peder Matthissøn Ofvid (1606–1684) en vise som han titulerte *Medlidende Christnes Tillige med Trundhiems Byes Ynckelig Klage-Viise Offver hendis Jammerlige Undergang aff Ildebrand dend 19. April 1681*. Skillingsvisen er konstruert som en dialog mellom «Byen» og «Gud», hvor innbyggerne klager sin nød og stiller spørsmål om hvorfor de straffes så hardt – og de får altså «Svar derpaa aff GUD», som det heter på tittelbladet.³⁵

I motsetning til Dass' lovsang til Bergens innbyggere, hvor byen ble beskrevet som en «yndig jomfru», personifiserer den refsende dikterpresten Ofvid Trondheim som «en elendig Encke» som klager til Gud over sin nød:

Byen klager:

Ach ja! min Harpe er ophengd,

Jeg kand ey siung, ey braske!

Min Luth er brusten hver en Streng,

Jeg er nedsæt i Aske!
 Jeg er Elendig Jammerlig,
 Thi HErren har bedrøffvet mig;
 Udi sin Grumme Vrede!
 Hand sende ud saa glubsk en Ild,
 hastig jaged min' Børn Huusvild;
 I Flugt for Flammer heede!

Ofvid besjeler Byen gjennom prosopopeia – et lyrisk-retorisk virkemiddel vi kjenner igjen fra den ene visen om jordskjelvet i Lisboa, og her brukt for å la Byen komme til orde med sin klage. Byen forstår at den er straffet av Gud, men den sterke ordbruken her – Herrens «Grumme Vrede!» og «saa glubsk en Ild» – indikerer at Byen mener straffen er altfor hard. Gud, derimot, synes straffen er som fortjent:

GUD svarer.
 Du klager for det timelig
 Ad dit Hierte maa værcke,
 Men jeg hør icke Anger slig
 For dine Synder Stercke
 Din stinckende Pragt og Hoffmod
 Din Gierighed den Afguds Roed
 Din Løzagtighed store
 Din Offverdaad og Fylleri
 Din Uretfærdig Skinderi.
 Du ey deert sørger fore.

Gud fremviser en katalog over ulike synder, for å understreke hvorfor Byen fortjente å straffes med ildebrann. Slik tilfellet var med skillingsvisene om jordskjelvet i Lisboa spesifiserer Ofvid at destruksjonen av spesifikke bygninger korresponde-

rer med innbyggernes laster. Byen klager over at den prektige «Mariæ-Kirck» av «Ildens Luu, / Skamfere oc fortære,» med «Predickestoel Altartaffle skion, / Orgel oc Ornamenten kiøn»; hvorpå Gud spør: «Hvad skulde de med Kircke giør? / Som forgieffvis mit Ord mon hør». I andre vers sammenligner han oppførselen til Trondheims befolkning med den bibelske syndens pøl, Gomorra; disse ble sendt «Svogl og Ild» og «Fick Løn som de fortiente». I siste vers minner forfatteren om at Gud også «Med Ild og Ret vil dømme sag» og gjør her en kobling mellom Trondheims ildebrann og helvetes ild på dommens dag.

Ofvids vise er det nærmeste vi kommer en svovelpreken i sangbart format, og en treffende generisk term er *jeremiaden*, en type refsende litteratur i slekt med bibelens klagesanger.³⁶ I en jeremiade bejamres samfunnets manglende moral, og sjangeren innebærer ofte spådommer om samfunnets undergang og kollaps. Den refsende tonen i Ofvids vise står altså i skarp kontrast til Dass' mildstemte lovsang til Bergens innbyggere, hvor forfatteren selv klager til Gud. Imidlertid er det Ofvids refsende tone som er mest representativ for skillingsviser om store bybranner i akkurat denne perioden, slik vi erfarer når vi tar turen til Oslo og ser på det aller eldste bevarte skillingstrykket om en norsk bybrann:

Her er Sorg og Elende,
 Maa vi vel Raabe fast,
 Nu kommen osz til Hende,
 For Synden met en hast:
 Ved Ild oc Brand den stercke
 Oslo er straffet med,
 Huor aff vi kunde mercke
 Christum at verre Vred.³⁷

Innledningsverset i *En kort Dict, om Osloes udi Norge, Ynckelig forbrendelse som skede den 18. Agustj Aar, 1624* skaper en direkte forbindelse mellom synd, Guds vrede og brannen som la hele middelalderbyen Oslo i aske den 18. August 1624. Den strenge tonen er en påminnelse om at skillingsvisenes didaktisk-religiøse forklaring på katastrofer ikke er forbeholdt dikterprester i denne perioden. Ifølge tittelbladet er visen «til hobe Skreffuet, aff, H.N.G.»; forfatteren som skjuler seg bak initialene er handelsmann og fattigforstander Hans Nielson Gris (Ukjent fødeår–1646), slik akrostikonet som dannes av forfatterens første bokstaver i starten av hvert vers avslører.

Skillingsvisen er en av de få kildene vi har til selve brannen, og den er ekstra spennende fordi den kommenterer byens navnebytte i forbindelse med gjenoppbygningen.³⁸ Kong Christian IV beordret den nye byen til å reises på vestsiden av Bjørvika, og han gav den navnet Christiania. Ifølge historikere ble kongens forslag om å flytte byens sentrumskjerne dårlig mottatt av borgerne, som ønsket at Oslo skulle gjenoppbygges på den gamle branntomten.³⁹ I skillingsvisen, derimot, stiller forfatter Gris seg på kongens side gjennom å hylle navneskiftet:

Nu vel det maa fuldkommisz,
 Huad høyg Øffrighed vil,
 Gud giffue det maatte frommisz,
 Gud giffue Lyck' der til:
 Udi du gode Ansla
 Jeg biud'r dig gode Nat;
 Hild' vær' Christiania,
 Naar Jeg tager dig fat.

Ansla (og Ansloa) er eldre, latinske skrivemåter for Oslo, og i verset over ser vi altså at forfatteren posisjonerer seg som en støttespiller

til «høyg Øffrighed» gjennom å ønske navneskiftet velkommen. Slik blir denne visen nok et eksempel på hvordan katastrofeviser kan inneholde politiske diskurser, og i Gris sin vise er det politiske aspektet langt mer gjennomført enn tilfellet var med papismekritikken i Lisboavisene. Faktisk gjøres navneskiftet til hovedsak i denne visen, og forfatteren er mer opptatt av brannens etterspill enn selve brannen. Christiania nevnes i fire vers, som om forfatteren ønsker å gjøre lytteren familiær med det nye bynavnet. Forfatteren mener at Oslos brannlidte befolkning må vise måtehold i sorgen over den tapte by – den skal jo bygges opp igjen i brannsikker mur: «Saa Ladr' osz icke sture/For Huusze stor oc smaa, / Bliffu' de ey bygt met Mure / Aff røde Steen oc graa». Forfatterens optimisme kan knyttes til den politiske posisjoneringen, støtten Gris implisitt gir til kong Christians nye by, som også representerer en ny sjanse for Oslos innbyggere til å leve mer i pakt med Guds ord.

Gjort gierning haffr' ey vende,
 Lyder det gamble Sprock:
 Gud osz sin Naade sende,
 At fuldende det tog;
 Vnd oss den dag at Leffue
 I Christiania,
 Meer gaat til sammen præffue
 End vdi Oslo da.

Skillingvisen om Oslos bybrann er et unikum, på flere måter. I tillegg til å kommentere navneskiftet er den antakelig også den eldste visen som omhandler Oslo.⁴⁰ Det er også den eldste skillingvisen jeg har funnet som skildrer en norsk bybrann, og det er det eldste bevarte skillingstrykket som omtaler en tragisk hendelse i Norge – i tett konkurranse med en katastrofevise om et helt annet av naturens elementer.

«Storm oc Uværs vaande»: Dødskampen på Foldahavet

Året etter den store bybrannen som gav Oslo navnet Christiania, skjedde en stor sjøulykke lengre nord i landet, ved Gjeslingene på Namdalskysten. Et voldsomt uvær tok livet av 210 fiskere på den beryktede havstrekningen Folda, slik vi kan lese på tittelbladet til den eneste pålitelige kilden om sjøulykken – et skillingsstrykk av presten i Nærøy kirke, Michel Mogenssøn.⁴¹

Skillingsvisen er trykt i 1627 av Georgio Hantzsch i København, den samme forleggeren som trykte Gris sin vise om bybrannen i Oslo. Slik kan vi føye til nok en forbindelse mellom de tidligmoderne katastrofevisene vi har omtalt. I tillegg kan vi nå erklære at ringen er sluttet: Forfatteren av denne visen er den samme Mogenssøn som stod bak visen om kvikkleireskredet på Bakklandet i Trondheim som innledet dette kapitlet.

Som vi ser av tittelbladet gir Mogenssøn detaljerte stedsangivelser; han angir antall omkomne, dato, så vel som tidspunktet for ulykken.⁴² Informasjonen spesifiseres og utdypes over visens 25 vers. Mogenssøns skillingsvise beviser skillingsvisens status som nyhetsformidler 150 år før Norge fikk sin første avis:

Sexhundred' fem oc tiue
Der Blidemaaned vaar,
Begynte at snee oc fyge
Med Storm oc uvær suaar,
Nordvest vind haar,
Da blegned' mange kinder.
Oc vred fuld tet sin' Hender
Som offuer Haffuet foer.

Threnologia Numdalensis, /Eller/Numdal Tenck der paa: /Det er:/It sørgeligt Klagemaal om den/Store Haffsnød oc Søeskade Som skeede i/Numdals Lehn udi Trundhiembs Stiff paa det foruand/Folden den 23. Februarij Anno 1625, Druckned samme tid 210/Personer i to eller tre timer, huis Siele Gud glæde/til en Salig Opstandelse ... (Hentet fra Nasjonalbiblioteket).

I to eller tre timer,
 Bluncked To hundred' Mand.
 Oc Ti Mend, sant jeg siger
 Drucknede i salt Vand,
 Ingen bistand
 Mand dennem gjøre kunde,
 For Storm oc Uværs vaande,
 Som tog strax offuerhand.

Mogenssøn ber oss her om å feste lit til hans beretning, men det kunne han spart seg; Lokalhistorikere har omfavnet tek-

sten som den eneste samtidige kilden til tragedien på Foldahavet. Det skyldes ikke bare fraværet av andre kilder, men også at forfatteren er usedvanlig detaljert i fremstillingen av hendelsene, samtidig som han gir inntrykk av å ha oversikt over tragedien. De høye tapstallene skyldtes at det var mange fiskere ute denne dagen, minst «Femhundred Fisker' kloge, / Som vaar' i samme Laug», skriver Mogenssøn. I flere av versene zoomer forfatteren inn på enkeltskjebner, som en fugl som stuper ned fra himmelen og inn i dramaet der nede på bølgen blå. Her lar han oss få være med i båtene som kjemper ute på havet.

Somme sin' hender flade
 Racte i Høgden vist,
 Somme i Baaden sade
 Oc vaare gantske tyst.
 Der var ey lyst
 Di sucked' offuermaade
 O herre skon aff Naade,
 Forlad oss all vor brøst.

Somme sin Baad lod' fare
 Oc Steig til andre ind,
 Der bleff altid tilbage,
 Nogle i samme sind.
 Wand, Snee, oc Wind,
 Dreff deris Øyen fulde,
 Di saa ey huor di skulde,
 Men vaar' saa got som blind'.

Mogenssøn observerer uværetts voldsomme herjeringer så vel som fiskernes følelsesregister – spennet av emosjoner i møtet

med døden på havet. Dette nærværet skal naturligvis ikke tolkes bokstavelig; forfatteren var neppe en del av fiskeflåten. Men i egenskap av å være sognets prest har han antakelig hørt historier og kommet tett på enkeltskjebner – kanskje deltok han også i redningsarbeidet. I strofene over beskrives hvordan noen av fiskerne sitter stille i båtene, eller har hendene «Racte i Høgden» snarere enn å kjempe for livet. For en moderne leser høres det underlig passivt og fatalistisk ut, men i en tidligmoderne kontekst er tausheten og hendene oppstrakt mot Gud symptomatisk for en presteforfatter med tillit til fiskernes prioritering i sine siste minutter: De ber om frelse for å sikre sin himmelske plass i det hinsidige. I reformasjonens syn på døden var kunsten å dø, *ars moriendi*, et viktig element i forberedelsen til etterlivet.

I Mogenssøns skillingsvise veksles det mellom skildringer av lokale værforhold og mer universelle, poetisk-meteorologiske observasjoner. «Folden den kempe stercke / Fnyste med bølger blaa», heter det i ett vers. Over flere strofer hører vi om «Norduest vind» og «Wand, Snee, oc Wind» som kjennetegner det regionale vinterværet som spesielt rammet den nordlige kystregionen. En historiker mener at dette kan være den eldste stormreportasjen skrevet av en nordmann, om norske værforhold.⁴³ Mogenssøn skildrer også fiskernes fysiske lidelser i grusom detalj.

Somme slebte saa lenge
 At di Spøttede blod
 Halffdød' til Landet trengde
 Blod giennem Nafflen stod,
 Di styrt' for fod,
 Lagdis i mulden sorte,
 Bleff med de andre borte
 Der hjalp ingen helsbod.

Nogle som ey død' bleffue,
 Brød sønder been oc Haand,
 Nu vanfør igien leffue,
 Udaff det kolde wand.
 Gud bød saadant
 Sten maa der ved beskue
 Ja hyle, skrig' oc græde
 Det vaar en farlig Haffn.

Disse beskrivelsene fikk Hans Jæger til å utbryte, i sin korte omtale av visen i 1896, at «skildringen gaar paa sine steder temmelig vidt i naiv 'naturalisme'». ⁴⁴ Mer enn hundre år tidligere var imidlertid disse skildringene realistiske nok for historikeren Gerhard Schöning, som i sin *Reise som giennem en Deel af Norge* siterer og parafraserer tillitsfullt fra skillingsvisen. ⁴⁵

Mogenssøns stilling som prest har antakelig også spilt en rolle i samtidige og senere historikeres oppfatning av skillingsvisens troverdighet som kilde. I selve viseteksten møter vi presten som sjelesørger:

Gud hjelpe fattig' Encker,
 Oc Faderløse Smaa,
 Som sidder Hiem oc venter
 Med Hiertens stor attraa,
 At de skull' faa,
 Deris at see tilsammen,
 Med Glæde, Lyst og Gammen,
 Det kand de her ey naa.

Medlidenhet med de etterlatte kommer til syne som en bønn til de «som sidde Hiem oc venter». Dette er en gjennomgangstone, et *bassum continuum*, i nesten samtlige skillingsviser om forlis i det

attende og nittende århundret. Og i likhet med *Threnologica Numdalsensis* er også mange av de senere forlisvisene skrevet av en prest; noen ganger en kirkesanger eller en skolelærer – menn med viktige roller i regionen hvor en ulykke har skjedd. En del av forlisvisene har antakelig blitt sunget og brukt i forbindelse med begravelse eller jordfestelse. Siden den ble trykt to år etter selve ulykken har Mogenssøns skillingsvise neppe hatt en slik funksjon; muligens har den fungert mer som en minne- eller trøstevise. Vi kan gå ut i fra at den har blitt sunget, snarere enn lest. På tittelbladet oppgir Mogenssøn at visen skal «Siungis som: Beklage aff all min sinde etc.», en nydelig og liketil salmemelodi som er enkel å synge. *Threnologica Numdalsensis* har også hatt en annen profesjonsrelatert oppgave – for presten Mogenssøn var antakelig dette visens viktigste funksjon – nemlig å minne folk på årsaken til tragedien:

Waag op i disse dage
 Som boer i Numdals Lehn.
 Waag op med suck oc klage,
 Begræd din Synder Slem,
 Waag op igen
 Gud er dig vred forsande
 Med ømliggend' Lehn andre
 Sin Bue har hand Spendt.

Der er paa Pile lagde
 Ja Dødsens Pile grum'
 Gud hastig tør oc Fage
 Engste dig runden om
 Forfølg' i grund
 Med Storm oc anden plage
 Som nu i disse Dage
 Styrter mange til bund.

Det er ingen forsonlig Gud vi møter i skillingsvisens åpningsvers. Han har i sin vrede spent en bue med «Dødsens Pile grum'». Men Mogenssøns straffende Gud følger den religiøse logikken til de andre tidligmoderne katastrofevisene vi har studert ovenfor. Tragedier og plutselige dødsfall hadde en didaktisk funksjon, å få folk til å våkne fra dvalen – «waag op» er gjentatt tre ganger i første strofe. Dette skulle antakelig ryste lytteren til handling, samtidig som frasen kan ha spilt en rolle i selve fremførelses- og distribusjonssituasjonen. I en annen strofe blir forliset i Namdal satt inn i en større rekke av anvisende tegn, slik vi har sett med andre katastrofeviser. «Gud er oss ingenlunde / For Synden mild oc blid, / Det kund' wi vel begrunde / Aff Tegn som skeer altid / I Verden vid'». Ifølge visens logikk er det Gud som styrer menneskets skjebne. I denne visen er spørsmålet om Guds rolle i sjøulykken imidlertid mer komplisert enn tilfellet er med en del andre katastrofeviser. Mot slutten av visen er det ikke Gud, men snarere naturens elementer som tillegges agens. I følgende vers fremstilles naturen som aktivt handlende, mens Gud inntar rollen som en slags *bystander* hvis gjerning og straff består i at han lar det hele skje uten å gripe inn.⁴⁶

Naar *Elementer* strenge
 Grassere met en fart,
 Ingen kand dem forhindre,
 De far' snelle oc snart,
 Det har den art,
 Herren kand dennem binde,
 Med sit Ord denem tvinge,
 At de maa vige bort.

I motsetning til de fleste skillingsviser som omtales i denne artikkelen, har *Threnologia Numdalensis* blitt omfavnet av lokalhis-

torikere som en troverdig kilde. Den har også blitt kommentert – eller snarere nevnt i forbifarten – av en rekke litteraturhistorikere. Dette skyldes primært Mogenssøns slektskap med Petter Dass. Sistnevnte vokste nemlig opp med Mogenssøns sønn, Nils, og hans kone Anne Falch. Vi kan slik føye til ytterligere en forbindelse i dette kapitlet. Likeså interessant er det imidlertid å spørre hvordan en tidligmoderne skillingsvise blir omtalt, når den først havner i litteraturhistorikernes søkelys? En svippetur innom sekundærlitteraturen om Mogenssøns vise er nedslående lesning. «Et langt, for oss uleselig klagedikt», skriver Kristian Elster i *Illustrert norsk litteraturhistorie* i 1935, og han plasserer kjekt Mogenssøn i en sørgelig rekke av «klagende, sukkende, gråtende og talentløse poeter». ⁴⁷ I 1958 fastslår Francis Bull at Mogenssønns vise er «Folkelig naiv, kunstløs og ofte klosset». ⁴⁸ I Odd Ratsøs bok om Petter Dass fra 1997 er Mogenssøns skillingsvise en indikator på «hvor dårlig det stod til med diktningen i Norge» i denne perioden. ⁴⁹ Når en tidligmoderne skillingsvise først havner i litteraturhistorien, er det altså i egenskap av å være en klossete fotnote, et eksempel på den fattige norske barokklitteraturen, eller som en ubetydelig opptakt til noe større. Vi har fremdeles en lang vei å gå før vi kan tilkjenne skillingsvisene den plassen de fortjener i norsk kultur- og litteraturhistorie.

Klagesangen som forsvant, og forbindelsene som oppstod

I lesningene ovenfor har jeg forsøkt å avdekke litterære, tematiske, religiøse, medietekniske, kulturhistoriske og trykkhistoriske korrespondanser mellom katastrofeviser publisert i den tidligmoderne perioden. Det gjenstår utvilsomt en rekke andre

interessante sammenhenger mellom disse og andre viser fra den tidligste litteraturen i Norge. Disse vil jeg overlate til andre å undersøke. Imidlertid vil jeg antyde én viktig forbindelse avslutningsvis, nemlig *den lange linjen* – veven av korrespondanser og utviklingslinjer fra de tidlige til de senere skillingsvisene, og helt inn i vår tid.

I analysene over har jeg konsentrert meg om katastrofevisene som ble trykket før etableringen av avispressen i Norge. Tanken var at disse lite undersøkte visetrykkene fortjener ekstra oppmerksomhet i egenskap av å være unike kilder som formidler aktuelle hendelser for et norsk publikum i en tid hvor det fantes få andre trykte medier. Med dette mener jeg ikke å antyde at katastrofeviser blir mindre prominente etter at de første norske avisene kom på markedet. Fra 1760-tallet og fremover publiseres det skillingsstrykk som aldri før, og antakelig har konkurransen fra de trykte avisene fungert som én av flere katalysatorer for en voldsom økning i produksjonen av skillingsstrykk om aktuelle hendelser. På 1800-tallet hentet mange skillingsviseforfattere inspirasjon fra nettopp avisene, og visene antar en mer tabloid karakter, med sensasjonelle overskrifter i tittelblad, og med dramatiske prosa-rapporter som vedheng til visene, ofte hentet rett fra avisene.

Om avispressen påvirket skillingsstrykkene, vil det likevel være riktig å si at katastrofevisene bevarte mye av sin generiske egenart inn på 1800-tallet. Visene har også hatt en ganske annen funksjon enn periodens aviser. Blant annet holdt mange viseforfattere fast på en type religiøs diskurs som var fraværende i mer saklig og sekulært orienterte avisartikler. I flere av skillingsvisene om det store kvikkleireskredet i Verdal (1897) spekuleres det i om skredet som tok 110 liv er en straff fra Gud og et varsel om dommedag. I skillingsviser om forlis og uvær til sjøs var fatalismen – idéen om at man ikke kan påvirke et Gudsbestemt skjebneløp – dominerende gjennom hele 1800-tallet.⁵⁰ Her handler

det neppe om en generisk eller litterær kontinuitet på tvers av århundrene – at viseforfatterne arver og adapterer et eldre, religiøst tankesett fra tidligere perioders skillingsviser. Snarere spiller visene et allerede eksisterende verdenssyn hvor Gud og forsynet fortsatt dominerer, helt inn i andre halvdel av 1800-tallet.

Hvis vi spoler frem til 1900-tallet er det mulig å spore en utvikling i katastrofevisene, både i form og tema. La oss bruke som eksempel en vise fra et i dette kapitlet kjent farvann: I 1906, nesten 300 år etter Mogenssønn skrev sin vise om sjøulykken på Namdalskysten, kom skillingstrykket *En Ny Vise om den frygtelige Ulykke ved Gjeslingerne*.⁵¹ Sjøulykken i 1906 tok livet av 25 fiskere i Namdalen, og på folkemunne er den kjent som «den andre Gjeslingeulykken». Når Mogenssønn skrev sin vise om den første Gjeslingeulykken i 1625 gjorde han det i egenskap av å være den lokale presten, som tilbød trøst i sorgen så vel som religiøs refs og apokalyptiske advarsler, i 26 vers som skulle synges på en salmemelodi. I 1906-visen formidles ulykken av en anonym forfatter over seks korte vers som skal synges over melodien til den sekulære shantien «En Sjømands Brud har Bølgen kjær». I denne visen nevnes Gud kun i forbifarten, mens havet beskrives som en naturkraft, løsrevet fra Gud i den grad at det har blitt en destruktiv, selvstendig størrelse: «Ja, Havet tar, hvad det os gir, / det tar det dobbelte igjen». Den religiøse sensibiliteten og henvendelsene til Gud i bønn fra de tidligmoderne katastrofevisene er her erstattet med en mer profan sentimentalitet som fokuserer på de etterlattes sorg og angst. «I Hjemmet frygted de og graad, / og Barnet raabte: O, min Far, / jeg kan ei se din vakre Baad». Et annet moderne aspekt ved denne visen fra 1906 er at den er bundet sammen med en annen vise om et helt annet tema («Den tapre Løitnant Smith»). Dette er i og for seg ikke noe nytt – allerede på midten av 1800-tallet fins det eksempler på sørgeviser om ulike forlis bundet sammen i ett trykk. Det nye

er at *ulike* visetyper kobles i samme skillingstrykk. Dette er et av flere symptomer på at visenes funksjon har endret seg i og med fremveksten av nye medier. I andre halvdel av 1900-tallet migrerer skillingsvisen inn i sanghefter, notehafter og innbundne visebøker, så vel som inn i lydmedier som grammofon og radio. Skillingstrykk som formidler historien om én enkelt hendelse forsvinner som medium.

Når tonen fra katastrofevisene stilnet på 1950-tallet, er det verdt å spørre om de ble erstattet med noe. For 1900-tallets vedkommende kan vi peke på nye typer av «arnesteder» for sorgbehandling i forbindelse med naturkatastrofer og ulykker, utenfor det trykte mediet. I 1956 ble en minnebauta over 1906-ulykken avduket på Flatholmen på Gjeslingene. Bautaen viser en kvinne på stranden som trøster to små barn, og minnebautaen har antakelig fungert som en kollektiv trøst for et lokalsamfunn hardt rammet av elementenes vold.⁵² Inn i vår tid fins det korrespondanser mellom det gamle skillingstrykkmediet og dagens sosiale medier, hvor nyheten om katastrofer og ulykker, nært og fjernt, formidles raskt og umiddelbart, fra tastatur til tastatur og uten redaksjonell styring, og hvor tabloid sensasjonslyst blandes med en folkelig deltakelse i andres sorg.

Det fins også eksempler på sanglyrikk skrevet i forbindelse med konkrete naturkatastrofer i dag. I enkelte fattige land hvor lese- og skriveferdigheten er lav, eksisterer det fortsatt en tradisjon, om enn marginal, for å dikte nyhetsviser i forbindelse med for eksempel jordskjelv.⁵³ I vestlige land, inkludert Norge, dukker det opp nyskrevne veldedighetssanger i kjølvannet av store, internasjonale naturkatastrofer. Etter jordskjelvet og tsunamien i Indiahavet i 2004, gikk flere artister sammen om å skrive sangen «Venn». Ole Paus sin sang «Den stilleste timen» ble skrevet etter jordskjelvet på Haiti i 2010, og fremført på en stor veldedighetsgalla i Oslo konserthus. Dette er ikke nyhetsviser i

tradisjonell forstand, men de har til felles med skillingsviser at de er samtidsorienterte og saksspesifikke – skrevet i forbindelse med konkrete naturkatastrofer. I tillegg har de noe av den samme funksjonen – i disse tilfellene: å redde liv gjennom å samle inn penger. Sangenes budskap og instrumentelle bestemmelse – deres rolle som en form for leilighetsdiktning – er viktigere enn musikalsk og sanglyrisk kvalitet, både i skillingsviserperioden og i dag. Endelig kan vi peke på at disse moderne veldedighetssangene ligner på fortidens katastrofeviser i at de ofte er kontroversielle. Slike veldedighetssanger får gjerne et mistenksomhetens lys kastet over seg, både i beskyldninger om eurosentrisk fremstillinger av katastroferammede mennesker som «de andre», og på grunn av den implisitte «kommersialiseringen» av en katastrofe.⁵⁴

Skepsisen til det lille repertoaret av dagens katastrofesanger er også et speil bakover i tid, til marginaliseringen av det store repertoaret av katastrofeviser som har blitt overlatt i forglemsens mørke. Forklaringen på hvorfor ikke dette materialet har fått oppmerksomhet er først og fremst knyttet til forsømmelsen av skillingstrykk som kulturarv. Men trykte sanger om katastrofer har lidd en enda mer ublid skjebne enn en del andre, mer sentrallyriske skillingsviser som handler om tema som aldri går av moten – av helt naturlige årsaker: Hvem i dag ønsker å høre efemære sanger skrevet til konkrete og endatil tragiske, glemte hendelser, når man kan synge gamle men evigunge viser om kjærlighet?

Det er mitt håp at dette kapitlet likevel har greid å vise hvordan og hvorfor skillingstrykk om naturkatastrofer fortjener oppmerksomhet som en viktig del av vår kulturarv. Med begrepet *korrespondanser* som et retorisk bindeledd har jeg forsøkt å vise hvilken fremtredende rolle skillingstrykket har hatt som kriserespons i våre forfedre- og mødres kamp mot elementenes vold: sammenhengene som skapes mellom *ulike* typer av natur-

katastrofer, forbindelsene som trekkes mellom *små* og *store* hendelser, og korrespondansen som konstrueres mellom katastrofer i ulike *deler* av verden. Den mest skremmende forbindelsen av dem alle var likevel den mellom katastrofer i nåtiden og apokalypsen i *fremtiden*. «Mange Becke, oc der til smaa, / Kand oss saa snarlig skremme, / Naar de bliffue rindendis Aa», skrev Mogenssøn i sin katastrofevis fra 1635, hvor han viste til opphopningen av tegn i naturen som alle pekte i samme retning. Hvis dette høres foruroligende kjent ut, så er det kanskje fordi det også fins en forbindelse mellom forståelsen av naturkatastrofer i den tidligmoderne perioden og i vår egen samtid.

Den tidligmoderne periodens idéer om korrespondanser er preget av en religiøs kontekst som står fjernt fra vår sekulære verdensforståelse. I en tid preget av klimakriser, ekstremvær og et økende antall naturkatastrofer kan begrepet *korrespondanser* like fullt være et nøkkelord for å forstå noe av diskursen i samtidens klimadebatt. I vår tid dominerer idéen om den globale og omseggripende økologiske katastrofen. Hendelser i ulike deler av verden henger sammen, og global oppvarming er den skremmende fellesnevneren. Måten naturkatastrofenes tidshorisonter blir formidlet og forstått på har også likheter på tvers av århundrene. Også i dag blir naturhendelser forstått som skremmende varsel om den totale undergangen i nær eller fjern fremtid, men nå med et økologisk snarere enn et religiøst utgangspunkt. Ifølge sosiologer og historikere har det tjudeførste århundrets katastrofeorienterte samfunn skapt et «angstens felleskap» som ligger nærmere en tidligmoderne idéverden enn den mer optimistiske moderne perioden under 1800- og 1900-tallets industrielle og teknologiske revolusjon.⁵⁵ For best å forstå oss selv og vår egen tid skal vi altså se forbi vår nære historie, og inn i den tidligmoderne perioden.

Den store og viktige forskjellen på fortidens naturkatastrofer og de vi rammes av i dag er vår samtids tragedie: På

1600- og 1700-tallet var de fleste naturkatastrofer naturlige; i dag er de fleste menneskeskapte. Likevel fins det korrespondanser i det tidligmoderne og dagens syn på skyldspørsmålet knyttet til naturkatastrofer. Både da og nå føres katastrofe og økologisk kollaps direkte tilbake til individets livsførsel, og enkeltmenneskets manglende moralske eller etiske ryggrad. I dag er det forskere og klimaaktivister som trykker på alarmknappen; i den tidligmoderne perioden hadde prestediktere denne rollen. Men mediet som dikterprestene opererte i har interessante likheter inn i vår tid. Skillingsvisene er det nærmeste vi kommer et tidligmoderne sosialt medium – en folkelig plattform for deling av bekymring, advarsler og trøst, i sangbare vers som ble spredt både muntlig og skriftlig. I vår aller eldste, norske litteratur fins det korrespondanser og forbindelser inn i vår samtid, for dem som våger å lytte.

Noter

- 1 Kapitlet er skrevet med økonomisk støtte fra Norges forskningsråd (Prosjektnr. 274952). Jeg vil takke studentene fra masteremnet i ALIT2202/3202 (våren 2021) for gode samtaler om katastrofeviser i tidligmoderne skillingstrykk: Benedikte, Thomas, Sol, Kristin Eline, og Pernille.
- 2 For en redegjørelse av skillingstrykk i et norsk og skandinavisk medieperspektiv, se Brandtzæg, «Singing the News in the Eighteenth-Century»; Brandtzæg, «Rene toner, falske nyheter», og Brandtzæg og Strand, «The Scandinavian 'skilling ballad'».
- 3 For en grundig undersøkelse av den tidligmoderne ulykkesforståelsen, se Savin. *Fortunas Klädnader: Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige* (Lund: Sekel bokförlag, 2011); Nilsson. *Lyckans betydelse: Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingstryck 1750–1950* (Höör: Agerings Bokförlag, 2012). Se også Kverndokk. *Naturkatastrofer: en kulturhistorie* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2015), 52–58.
- 4 *Det Norske Akademis Ordbok*. <https://naob.no/ordbok/katastrofe>.
- 5 Se for eksempel Losnegård. *Norske Ulykker og katastrofer* (Oslo: Skald, 2013), 7; Svensen. *Enden er Nær: Om naturkatastrofer og samfunn* (Oslo: Aschehoug, 2006), 14.
- 6 For en redegjørelse av sammenhengen mellom ild og menneskelig intervensjon, så vel som en presentasjon av ildens kulturhistorie, se Pyne. *Fire: A brief history* (Washington: University of Washington Press, 2001).
- 7 Kverndokk, *Naturkatastrofer*, 23.
- 8 Gilje og Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat* (Oslo: Aschehoug, 2002), 203–233.
- 9 Gilje og Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, 211.
- 10 Gilje og Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, 207.
- 11 Näslund, «Den mångstämmiga monstervisan».
- 12 Savin, «Paintings in the Heart».
- 13 Savin, «Paintings in the Heart», 81. Se også Savins *Fortunas Klädnader* for en lengre redegjørelse av meditasjonspraksiser i den lutherske perioden.

- 14 Deler av følgende analyse ble publisert som artikkel i *Klassekampen* Januar 2021-01-07, og som innlegg på forskningsbloggen skillingsviser.no. Foreliggende tekst er omskrevet og bearbeidet (Brandtzæg, «Alle grebes af en dødelig Angst», og Brandtzæg, «Klagesangen fra kvikkleiren»).
- 15 Mogensønn. *LAMENTATIO Nidrosiensis, Det er, Een liden Dict oc Klagemaal, om det grue-lige Jordefald, som skeede ved Trund-Hiemb, paa Backelandet...* (NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 40:1200). NTNU Gunnerusbibliotekets eksemplar er en kopi. Tittelsiden fra scannet original brukt i dette kapitlet er hentet fra Early European Books. <https://archive.org/details/den-kbd-all-201002754463-016/page/n5/mode/2up>. Originalen fins i Det kgl. Bibliotek i København, Karen Brahes Bibliotek U.17-102 (Nr. 16).
- 16 Ifølge Jostein Fet var minstrelstrofen vanlig i europeisk vise-diktning helt tilbake til middelalderens trubadurdiktning (Fet. *Stemmer frå ei fjern tid* (Oslo: Samlaget, 2014), 212).
- 17 Svensen, *Enden er nær*, 115.
- 18 Norges Geologiske Undersøkelse (NGU). «Leirras, sett fra en geologisk og geoteknisk synsvinkel», 14. <https://www.ngu.no/upload/Geofarer/Skred/Leirskred/Om%20leirskred.pdf>.
- 19 Gilje og Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, 205, 211.
- 20 Kverndokk, *Naturkatastrofer*, 19.
- 21 Spjeldnæs, «kvikkleire», *Store norske leksikon*.
- 22 For en grundig redegjørelse av Lisboalitteraturen, se Kverndokk, *Naturkatastrofer*, kapittel 1–3.
- 23 Kverndokk, *Naturkatastrofer*, 13.
- 24 Anon. *Den aldgamle og over al Verden berømmelige Kongelige Residence og Han-dels-Stad i Portugal Lissabons ynkelige og vee-modige Svange-Sang* (Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, 1756, uten V. box); Anon. *Den Kongl. Residence og ho-ved-Stad i Portugal Lissabons forhen haste herlighed og Anseelse saavel som dens Undergang og Ødeleggelse* (U.s: u.å. NTNU Gunnerusbiblioteket, uten V. box).
- 25 Jennifer Spinks, Charles Zika. «Introduction: Rethinking Disaster and Emotions, 1400–1700», i *Disaster, Death and the Emotions in the Shadow of the Apocalypse, 1400–1700* (Red. Jennifer Spinks og Charles Zika (London: Palgrave MacMillan, 2016)), 11.

- 26 Ifølge Kverndokk var dommerhusets fall som Guds straff over katolikkene et av vandremotivene i den danske-norske Lisboalitteraturen, antakelig inspirert av samtidige avisrapporter (Kverndokk, *Naturkatastrofer*, 49–51).
- 27 *I Lissabons Dom til Straffen* hører vi at «Det første Huus som faldt i Gruus,/Var det bekiendte Dommer-Huus, Hvor Pavens Magt før bromlet.» Her er «bromlet» antakelig et negativt ladet ord når det settes i forbindelse med pavemakten: I denne konteksten betyr det å *vokse eller spre seg på en hissig måte*. Ordet er beslektet med å «brumle», som kan vise til en noe aggressiv dyrelåt, å brøle eller å knurre som en løve, eller en irriterende dyrelyd, å brumle som en bie. Endelig kan «brumle» ha betydning som en vidspredt vokst, ala en villranke (Moths ordbok, <https://mothsordbog.dk/ordbog?query=brumle>).
- 28 Anon. *Bergens Bedrøvelige Jammer-Stand Beklages Over Den Store Ildebrand ...* (Trondheim: u.å. NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box. 31: 905). Det fins to andre bevarte skillingstrykk om brannen i 1756, og minst tre andre småtrykk i salmer og andre sjangre beslektet med skillingstrykk. Forklaringen på at akkurat denne brannen har avstedkommet så mange tekster er antakelig at det var den første store brannen som rammet Bergen etter at byen fikk sitt eget trykkeri, opprettet av danske Peter Poulson Nørvig i 1721. Nørvig hadde også privilegium til å drive bokhandel, og han stod dessuten bak det første forsøk på en Bergensbasert avisutgivelse, ukeavisen *Den Ridende Mercurius*. Ukeavisen var bare i drift i ett år (1721–1722); den ble stanset fra København etter bare ett års drift for brudd på avisprivilegiene og beskyldninger om plagiering av danske aviser. Det skulle så gå mer enn 40 år før Bergen fikk sin egen avis, *Efterretninger fra Adresse-Contoirtet i Bergen i Norge* (1765). Og her ligger kanskje den andre årsaken til omfanget av skillingstrykk og småtrykk om akkurat 1756-ildebrannen: De er publisert i en periode hvor publikum var sultne på nyheter, og særlig lokale nyheter, men hvor bergenserne, i likhet med resten av Norges befolkning, ikke hadde tilgang til en egen avis. Visene og småtrykkene om ildebrannen i 1756 er trykket etter Nørvigs død og er derfor publisert på trykkeriet til Christopher Kothert, arvtakeren av boktrykkerprivilegiet i Bergen.

- Boktrykkerprivilegiet ble overført til Nørvigs enke, som siden giftet seg med boktrykkersvennen Christopher Kothert, og som så overtok etablissementet. Det var også Kothert som stod bak publiseringen av Bergens første avis *Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen i Norge*. Opplysninger hentet fra Gunnar Hagen Hartvedt og Norvall Skreien, «Aviser», i Bergen Byleksikon. <https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1424461>.
- 29 Dass. *En sørgelig Klage-Viise, over Bergen Byes Jammerlige og ynkelige Odeleggelse...* (U.s: u.å. Nasjonalbiblioteket). På tittelsiden vises det til en brann i 1750, men dette må være en skrivefeil, da det ikke skjedde noen brann i Bergen i 1750. Brannen det vises til må være den i 1751, som altså skjedde i august.
- 30 *Flervisetrykk* er min egen konstruksjon, et forsøk på å begrepsfeste skillingsstrykk som inneholder mer enn én vise.
- 31 Hentet fra *Samlede verker / Petter Dass* (red. Kjell Heggelund, Sverre Inge Apenes), 235–243.
- 32 Thowsen. *Bergen brenner - og gjenoppstår i ny drakt (Bergen: Forlaget livskunst, 2006)*, 201. Bergen er den byen i Norge som har vært mest rammet av store og ødeleggende bybranner. En del av de eldste brannene, i middelalderen, er dårlig dokumentert fordi byens arkiver har brent ned gjentatte ganger (Ødegaard. *Bybrandene. Storbrande i norske byer og bymessige bebyggelser fra de eldste tider til nutiden*. Oslo: Cammermeyers boghandel, 1928.), 51.
- 33 Inntrykket Dass gir, av generell og utbredt hjelpsomhet, stemmer dårlig overens med andre samtidige kilder som hevder at politimesteren og brannmesteren var nærmest alene om slukningsarbeidet; at det fattige borgerskapet frydet seg når de rikere klasser hus tok fyr, og at folk flest ikke viste noen vilje til å delta i slukningsarbeidet. Se for eksempel visestattholder Frederik Gabels brev til kongen i anledning brannen, gjengitt i Bækken et al. *Byen Brenner: Om store branner i Bergen* (Bergen: Det Hanseatiske og Bryggens Museum, 2002), 22–23.
- 34 Dass returnerte til Bergen et ukjent antall ganger, både i sitt embete som prest men også som fisker og handelsmann. Dass' personlige relasjon til Bergen er også synlig på stilistisk nivå gjennom hele skillingsvisen, blant annet gjennom bruk av apostrofen: «Min yndige Bergen, du deilige Plan,/Nafnkunnig blant Stæder i

- Norden!/Hvor hastig har ilden den grumme Tyran/Dig Næsegrus kasted til Jorden!».
- 35 Ofvid. *Medlidende Christnes Tillige med Trundbiems Byes Ynckelig Klage-Viise Offver hendis Jammerlige Undergang aff Ildebrand dend 19. April 1681. Og Svar derpaa aff GUD...* (København: u.å. NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box. 28: 839).
- 36 *Det Norske Akademis Ordbok* (NAOB).
- 37 Visen er hentet fra Peder Rafns visebok, digitalisert av Nasjonalbiblioteket. Den eneste jeg har funnet som har kommentert denne skillingsvisen er bibliotekar Solveig Tunvold i sin bibliografi *Peder Rafns visebok: et nyerhvervet samlebind på 104 visetrykk i Universitetsbiblioteket* (Uppsala: Særtrykk av Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotekväsen, 1936, 33), og i kort, biografisk artikkel av Tunvold om Hans Nielsøn Gris, som sto på trykk i *Norsk slektshistorisk tidsskrift* (222–226 (222)). Visen gjengis også i Holck. *'Til min by': Oslo-dikt gjennom 400 år* (Oslo: Universitetsforlaget, 1987), 16–20, hvor Holck lener seg på Tunvold i sin korte beskrivelse av visen og dens forfatter. Vi kan også notere en forbindelse mellom Hans Nielsøn Gris og Peder Rafn (1583–1634), eieren av den innbundne viseboken hvor trykket befinner seg: Rafn og Gris var svogere, gift med hver sin datter av Hans Stampe (Tunvold, *Norsk slektshistorisk tidsskrift*, 222).
- 38 Historikere har selv påpekt fraværet av kilder om brannen. Se for eksempel Reinton, «Da Oslo brant for synden», i *Klassekampen*, 2021-02-01.
- 39 En av de få bevarte kilder til opplysninger om brannen er en skrivelse til kongen fra borgermester Søffren Mogensen og hans råd daterert 20. september 1624, som beretter blant annet «hvorledes Gud den allermægtigste av sin retfærdige vrede for syndens skyld har denne fattige by og menighet nat til 17. august næstforleden med ild og brand hjemsokt, hvorved den ganske by (nogen faa vaaninger undtat) er avgaat.» I tillegg til å minne om at skillingsviser ikke var enerådende i religiøse årsaksforklaringer til ildebrann, viser brevet fra borgermesteren i sin fortsettelse også hvordan Osloborgerne ba om å få reise byen der hvor den hadde vært – noe som ble blankt avvist av Christian IV. Opplysninger hentet fra Oslo Byleksikon. https://www.oslobyleksikon.no/side/Bybrannen_i_1624

- 40 Tunvold skriver også at det er «den første vise om Christiania, som man kjenner» (*Norsk slektshistorisk tidsskrift*, 222).
- 41 Mogenssøn. *Threnologia Numdalensis, Eller Numdal Tenck der paa* (Nasjonalbiblioteket). For ytterligere opplysninger, se note 42.
- 42 Skillingstrykket som jeg gjengir her er etter alt å dømme en andreutgave av Mogenssønns vise. Jeg har ikke sett førsteutgaven i original, men den fins transkribert i *Danske viser fra Adelsvisebøgen og Flyveblade 1530 – 1630* (København: Udgivne af H. Gruner Nielsen, 1913–1919, bind 2, 29–35). Utgiveren påpeker at skriftet er utgitt i to versjoner, en «folkelig» og en «højøfficiel». Det er tydelig fra førsteutgavens tittelside at Mogenssønn her er enda mer detaljert i stedsbestemmelsen for hendelsen enn tilfellet er med den første utgaven, i det det presiseres at sjøulykken har hendt «udi de Fire Fischevær fornemlig, som er, Gieslingen, Sørøen, Norøen, oc Schlinden, ungefær 3. Mile fra Landet, i det vilde Haff, (huor di Fattige Folck maa søge deris Næring oc biæring Strengiste Vinter)». Førsteutgavens tittelside har derimot ikke dedikasjoner til fremstående folk i Trøndelag og Helgeland på tittelsiden, og den har ikke løpende tekst på latin.
- 43 Lillegaard. «Dramaet Folla» (Oslo: Gyldendal, 1978), 15.
- 44 Jæger. *Illustreret Norsk Litteraturhistorie* (Kristiania: Bigler, 1896), 232.
- 45 Schöning skriver blant annet at «Endeel komme vel til Lands, men saa over deres Kræfter udarbeidede, at Blodet flød dem ud gennem Navelen, og de maatte omkomme. Paa en del bleve Been og Hænder sønderbrudte» (Schöning. *Reise giennem en deel af Norge i de aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestet Kongens bestoening er giort og beskreven....* (Trondhjem: Selskabet, 1910), note på s. 163–164). I tillegg til detaljnivået i skillingsvisen, kan Mogenssønns stilling og stand også ha bidratt til at hans skildring av hendelsene har blitt ansett som troverdig. Han var presteutdannet i København og hadde i en periode stilling som rektor i Trondheim (Roggen. «Mikkel Mogenssøn», i *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 2020-01-15 fra https://nbl.sn.no/Mikkel_Mogenss%C3%B8n). Det tydeligste beviset på at vi har å gjøre med en skolert forfatter ser vi av skillingsvisens andreutgave, publisert med en løpende tekst på latin, en blanding av bibelsitater og lærde bemerkninger om historiske forhold.

- 46 For en interessant lesning av de religiøse «flokene» i Mogenssøns
vise, se Sejersted, «Ulykkesdiktning på 1600-tallet», 111–134.
- 47 Elster, *Illustrert norsk litteraturhistorie* (Oslo: Gyldendal, 1935),
178–179.
- 48 Bull, *Norges litteratur* (Oslo: Aschehoug, 1924, 189).
- 49 Rattsø, *Petter Dass* (Sandnessjøen: Helgelands blad, 1997), 88.
- 50 Se Sarah Dahle Hermanstads kapittel i denne boken. Denne
gjenstridige fatalismen, i utakt med sekularisering i samfunnet for
øvrig, noteres av historikeren Narve Fulsås som et kjennetegn ved
sørgesanger om skipsforlis, og han mener at det er et særlig promi-
nent trekk ved nordnorsk kultur (Fulsås. *Havet, døden og været:
kulturell modernisering i kyst-Noreg 1850–1950* (Oslo: Samlaget,
2003)).
- 51 *En ny Vise om den frygtelige Ulykke ved Gjeslengerne Fredag 2den
Marts 1906, hvorved 30 Mennesker omkom. Og til slut: En Vise
om den tapre russiske Løitnant Smith.* (Trondheim: u.å. NTNU
Gunnerusbiblioteket, V. box 2: 848).
- 52 For en interessant redegjørelse av minnesmerkets sosiokulturelle
rolle i Kyst-Norge, se Fulsås, *Havet, døden og været*, 164–174.
- 53 Musikketnologien Anne Murstad har undersøkt et eksempel
på «syngende journalistikk» blant fattige, omreisende gatesan-
gere i Nepal. Hun mener fenomenet er utdøende, men vi kan
likevel fastslå at det fins interessante koblinger mellom fortidens
nyhetsformidlende skillingsviser og den Nepalske sangpraksisen.
<https://www.ballade.no/folkemusikk/syngende-journalistikk/>
- 54 Se for eksempel [https://www.abcnyheter.no/nyhe-
ter/2010/02/19/105011/kutt-ut-veldedighetssanger](https://www.abcnyheter.no/nyheter/2010/02/19/105011/kutt-ut-veldedighetssanger). For en
oppsummerende artikkel om sjangeren veldedighetssanger, se:
<https://www.nrk.no/kultur/xl/allsang-uten-grenser-1.15016958>.
- 55 Begrepene *risikosamfunn* og *angstens felleskap* er hentet fra
Kverndokks gjennomgang av sosiologen Ulrich Beck (Kverndokk,
Naturkatastrofer, 264–268).

Litteratur

- Brandtzæg, Siv Gøril. «Rene toner, falske nyheter. Skillingsviser i det tidligmoderne Skandinavia». *Kultur&Klasse*, 47, nr. 128. Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 2020: 11–38.
- Brandtzæg, Siv Gøril. «Singing the News in the Eighteenth-Century: a media perspective on Norway's neglected cultural heritage». *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* 74 (2018): 17–43. Redigert av Line Esborg og Katrine W. Thorsen. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Svensk Folkkultur.
- Brandtzæg, Siv Gøril, og Karin Strand. «The Scandinavian 'skilling ballad', 1550–1950: charting a transnational cultural heritage». *Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective*. Redigert av Steve Roud og David Atkinson, 139–169. Newcastle: Cambridge Scholars, 2019.
- Bækken, Ingrid, Anne Brit Vihovde og Heidi Nordby. *Byen Brenner: Om store branner i Bergen*. Bergen: Det Hanseatiske og Bryggens Museum, 2002.
- Bull, Francis. *Norges litteratur. Fra Reformationen til 1814*. Oslo: Aschehoug, 1924.
- Elster, Kristian. *Illustrert norsk litteraturhistorie*. Oslo: Gyldendal, 1935.
- Fet, Jostein. *Stemmer frå ei fjern tid*. Oslo: Samlaget, 2014.
- Fulsås, Narve. *Havet, døden og vêret: kulturell modernisering i kyst-Noreg 1850–1950*. Oslo: Samlaget, 2003.
- Gilje, Nils og Tarald Rasmussen. *Tankeliv i den lutherske stat*, bind 2 i *Norsk Idéhistorie*, redigert av Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen. Oslo: Aschehoug, 2002.
- Grüner Nielsen, H. (red.) *Danske viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530–1630*, bind 2. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab/C.A. Reitzel, 1913–1919.
- Heggelund, Kjell og Sverre Inge Apenes (red). *Samlede verker/Petter Dass*. Oslo: Gyldendal, 1980, 235–243.
- Holck, Per. 'Til min by': *Oslo-dikt gjennom 400 år*. Oslo: Universitetsforlaget, 1987.
- Jæger, Hans. *Illustreret Norsk Litteraturhistorie*. Kristiania: Bigler, 1896.
- Kverndokk, Kyrre. *Naturkatastrofer: en kulturhistorie*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2015.

- Kverndokk, Kyrre. «'De sidste Dages Nærmelse': Jordskjelvet i Lisboa som fokuspunkt for fremtidsforestillinger». *Arr. Idéhistorisk tidsskrift* 4 (2011): 18–31.
- Lillegaard, Leif B. *Dramaet Folla*. Oslo: Gyldendal, 1978.
- Losnegård, Gaute. *Norske Ulykker og katastrofer*. Oslo: Skald, 2013.
- Nilsson, Anna. *Lyckans betydelse: Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1950*. Höör: Age-rings Bokförlag, 2012.
- Näslund, Shirley. «Den mångstämmiga monstervisan – röster, intertexter och kontexter i skillingtryck om sällsamma skepna-der». *Arkiv för nordisk filologi* 125 (2010): 127–154.
- Pyne, Stephen J. *Fire: A brief history*. Washington: University of Washington Press, 2001.
- Rattsø, Petter Dass: *Leilighetsdikter i en barokktid*. Sandnessjøen: Helgelands blad, 1997.
- Savin, Kristiina. «Paintings in the Heart: Early Modern Swedish Broadside Ballads of Wonders and Accidents.» *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* 74 (2018): 71–86. Redigert av Line Esborg og Katrine W. Thorsen. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Svensk Folkkultur.
- Savin, Kristiina. *Fortunas Klädnader: Lycka, olycka och risk i det tidligmoderna Sverige*. Lund: Sekel bokförlag, 2011.
- Schøning, Gerhard. *Reise som giennem en deel af Norge i de aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestet Kongens bekostning er giort og beskreven*. Trondhjem: Selskabet, 1910.
- Sejersted, Jørgen Magnus. «Ulykkesdiktning på 1600-tallet: noen norske eksempler fra 1627 til 1702». I *Overdådighet og død i barokken*, redigert av Hall Bjørnstad og Mette Nygård, 111–134. Oslo: Emilia forlag, 2002.
- Spinks, Jennifer, og Charles Zika (Red.). *Disaster, Death and the Emotions in the Shadow of the Apocalypse, 1400–1700* (London: Palgrave MacMillan, 2016).
- Svensen, Henrik. *Enden er Nær: Om naturkatastrofer og samfunn*. Oslo: Aschehoug, 2006.
- Thowsen, Stein. *Bergen brenner - og gjenoppstår i ny drakt*. Bergen: Forlaget livskunst, 2006.

- Tunvold, Solveig. «Hans Nielson Gris». *Norsk slektshistorisk tidsskrift* 5, nr. 3 (1935): 222–226. Utgitt av norsk slektshistorisk forening. Redigert av S. H. Finne-Grønn.
- Tunold, Solveig. *Peder Rafns visebok: et nyerhvervet samlebind på 104 visetrykk i Universitetsbiblioteket*. Uppsala: Særtrykk av Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotekväsen, 1936.
- Ødegaard, J. *Bybrandene. Storbrande i norske byer og bymæssige bebyggelser fra de ældste tider til nutiden*. Oslo: Cammermeyers boghandel, 1928.

Skillingstrykk

- Anon. *Bergens Bedrøvelige Jammer-Stand Beklages Over Den Store Ildebrand, Som Natten imellem den 23 og 24 Julii 1756 paakom, hvorved 1660 Huuse af de fornemste, foruden Nye-Kirken, Toldboden og St. Povel's Kirke ere lagde i Aske, med mangfoldige Søe-Boder og Kieldre fra Torvet til yderste Nord-Næs; Bergens Indvaanere til vedbørlig Eftertanke om Guds retfærdige Vre-de og Straf, Sangviis forfattet under den Melodie: Min elskelig Tilhører, etc. Trøkt i Trondhiem, efter det i Bergen trøkte Exemplar*. Trondheim: u.å. NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 31: 908.
- Anon. *Den ældgamle og over al Verden berømmelige Kongelige Residence og Handeds-Stad i Portugal Lissabons ynkelige og veemodige Svange-Sang, Da samme Stad den 1. Nov. 1755 ved et forfærdeligt Jordskielv og derpaa følgende Ildebrand, næsten gandske og aldeeles blev ødelagt, Og den velbekiendte Stad Setubal blev samme Tid af Havets Gevalt ynkeligen oversvømmet; Til en gudelig Opmuntring og Eftertanke over GUDS retfærdige Vredes Domme. Sangvis forfattet under den Melodie: Hvo ikkun lader HERREN raade, etc. Tronhiem, trykt Aar 1756*. Trondheim: 1756. NTNU Gunnerusbiblioteket, uten V. box.
- Anon. *Den Kongl. Residence og ho-ved-Stad i Portugal Lissabons forhen haste herlighed og Anseelse saavel som dens Undergang og Ødeleggelse Baade Riim-viis og Historisk viis kortelig dog udførlig beskreven. Mel: O kiære Siæl! Frygt aldrig meer, etc. U.s: u.å.* NTNU Gunnerusbiblioteket, uten V. box.
- Anon. *En ny Vise om den frygtelige Ulykke ved Gjæslingerne Fredag 2den Marts 1906, hvorved 30 Mennesker omkom. Og til slut: En*

- Vise om den tapre russiske Løitnant Smith.* Trondheim: U.å. NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 2: 848.
- Dass, Petter. *En sørgelig Klage-Viise, over Bergen Byes Jammerlige og ynkelige Ødeleggelse, Som skeede ved en uformodent-lig og hastig Ildebrand Aar 1702, den 19 May, hvoraf den heele Stad henfaldt i Aske Snart ligesaa stor en Ildebrand overkom samme gode Stad Aar 1750 i Augusti Maaned, da nesten den halve Bye blev lagt i Aske Sørgelig eftertænkt af Peder Das Under den Melodie: GUD trøste dig arme Jerusalems Stad, Du før som en Dronning, etc. Trykt i dette Aar.* U.s: u.å. Nasjonalbiblioteket.
- Griis, Hans Nielson. *En kort Dict, om Osloes udi Norge, Ynckelig forbrendelse, som skede den 18. Agustj Aar, 1624, til hobe Skreffuet, aff, H. N. G. Siungis som den Psalme: Jeg vil mig HErren Loffue, som alle Mine Synder baar. Prentet i Kiøbenhaffn, aff Georgio Hantzsch Aar 1626.* Nasjonalbiblioteket: Peder Rafns visebok.
- Mogenssøn, Michel. *LAMENTATIO Nidrosiensis, Det er, Een liden Dict oc Klagemaal, om det grue-lige Jordefald, som skeede ved Trund-Hiemb, paa Backlandet den 10 Novem-bris 1634, imellom 5 oc 6 slet, om Morgenens, Sampt Om den store Skade oc Ulycke, som skeede i Trundhiembs Elff samme tid. Tilhobeskreffuit Aff Michel Mogenssøn, Guds Ords Tiener til Nerø Prestegield. Siungis som: Himmerigs Rige lignis ved Ti deylig' Jomfrur saa bolde, etc. Prentet i Kiøbenhaffn, aff Henrich Kruse, Aar 1635.* NTNU Gunnerusbiblioteket, uten V. box.
- Mogenssøn, Michel. *Threnologia Numdalensis, Eller Numdal Tenck der paa: Det er: It sørgeligt Klagemaal om den Store Haffsnød oc Søeskade Som skeede i Numdals Lehn udi Trundhiembs Stifft paa det foruand Folden den 23. Februarij Anno 1625, Druckned samme tid 210 Personer i to eller tre timer, huis Siele Gud glæde til en Salig Opstandelse. Dediceret oc venlig Offereret... Aff Michel Mogenssøn, Siungis som: Beklage aff all min finde etc. Math: 5: Beati, qui lugent, quoniam ipsi consolationem accipient.* Prentet i Kiøbenhaffn, aff Georgio Hantzsch, Aaar 1626. Nasjonalbiblioteket.
- Ofvid, Peder Mathisson. *Medlidende Christnes Tillige med Trundhiems Byes Ynckelig Klage-Viise Offver hendis Jammerlige Undergang aff Ildebrand dend 19. Aprili 1681. Og Svar derpaa aff GUD...Stemme som: Alt hos de Floder i Babylon, etc.* Prentet aff

Christian Wering Acad. Bogtr. København: u.å. NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box.28: 839.

Aviser

Klassekampen: 2021-01-07, Brandtzæg, Siv Gøril. «Alle grebes af en dødelig Angst».

Klassekampen: 2021-02-01, Reinton, Per Olav. «Da Oslo brant for synden».

Websider og leksika

abc/nyheter: <https://www.abcnheter.no/nyheter/2010/02/19/105011/kutt-ut-velledighetssanger>.

Ballade.no: <https://www.ballade.no/folkemusikk/syngende-journalistikk/>.

Bergen Byleksikon. Hagen Hartvedt, Gunnar, og Norvall Skreien: «Aviser». <https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1424461>.

Det Norske Akademis Ordbok (NAOB).

Norges Geologiske Undersøkelse (NGU), «Leirras, sett fra en geologisk og geoteknisk synsvinkel», 14. <https://www.ngu.no/upload/Geofarer/Skred/Leirskred/Om%20leirskred.pdf>.

Norsk biografisk leksikon, Roggen, Vibeke: «Mikkel Mogenssøn». https://nbl.snl.no/Mikkel_Mogenss%C3%B8n

NRK: <https://www.nrk.no/kultur/xl/allsang-uten-grenser-1.15016958>.

Oslo byleksikon. https://www.oslobyleksikon.no/side/Bybrannen_i_1624.

Skillingsviser.no, forskningsbloggen 2021-01-07: Brandtzæg, Siv Gøril. «Klagesangen fra kvikkleiren». <https://skillingsviser.no/klagesangen-fra-kvikkleiren/>.